

SANNIDHI
2024-25

Sannidhi

2024-25

Collectors

Dr. Sangeeta Ghate
Dr. Ajay Raval

• Publisher •

Shree Meghmani Parivar and Shree Bhailalbhai A. Patel (Detrojwala)
Umiya Arts and Commerce College for Girls Ahmedabad

સઠિનાદિ

2024-25

સંપાદક
ડો. સંગીતા ઘાટે
ડો. અજય રાવલ

શ્રી ઉમિકા કેવીસી એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ સંચાલિત
શ્રી મેઘમણિ પરિવાર એન્ડ શ્રી ભાઈલાલભાઈ એ. પટેલ (દેત્રોજવાળા)
ઉમિકા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ
ભાગવત વિદ્યાપીઠની પાસે, સોલા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૬૦
ફોન - ૦૭૯ ૨૭૬૬૫૦૧૧

સાનિદિ

SANNIDHI 2024-25, Published by Shree Meghmani Parivar and Shree Bhailalbhai A. Patel (Detrojwala), Umiya Arts and Commerce College for Girls, Managed by Shree Umiya KVC Education Trust

© Publisher

ISBN 978-81-963561-3-2

Price ₹200/-

Publisher

Shree Umiya KVC Education Trust

Shree Meghmani Parivar And Shree Bhailalbhai A. Patel (Detrojwala)

UMIYA ARTS AND COMMERCE COLLEGE FOR GIRLS

Near Bhagvat Vidyapith, S.G. Highway, Sola,

Ahmedabad-380060, Gujarat (INDIA). +91 635 644 7347

principal.umiyacollege@gmail.com | umiyacollege.org

Type-Setting

407, Shubh Ganesh Appt., Ambawadi, Ahmedabad.

Printer

Kavya Printers

1/B, Shiv Estate, Nr. Express Highway,

Jashodanagar, Ahmedabad-380026.

અનુક્રમશિકા

1. ડૉ. અજય રાવલ

પ્રવીણસિંહ ચાવડા વાર્તાકાર5

2. પ્રા. શ્રુતિ ગજજર

જાપાનીઝ બાળવાર્તા અને પંચતંત્રની વાર્તા : મોટિફનો તુલનાત્મક આભ્યાસ ..15

3. ડૉ. અરુણ પરમાર

એક માણસને એવી ટેવ: સમાજ, શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સંવેદનાની વાત20

4. ડૉ. દિનેશ જે. કણ્ઠારિયા

દલિત સાહિત્ય એ સમાજનું વરવું દર્પણ છે.....25

5. ડૉ. બિપિન વાઘેલા

બાંધકામ ક્ષેત્રના સ્થળાંતરિત કામદાર : એક સમાજશાસ્ત્ર અભ્યાસ.....28

6. ડૉ. કુંજ વિહારી જી. મકવાણા

આધુનિક મનોવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ: તાજેતરનાં સંશોધન પ્રવૃત્તિઓ અને ભવિષ્યની દિશાઓનું સમીક્ષાત્મક અવલોકન.....33

7. ડૉ. બ્રિજેશ પ્રજાપતિ

કબડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ દ્વારા ચપળતા પર થતી અસરોનો અભ્યાસ.....43

8. Prin. Dr. Sangeeta P. Ghate

India's Trade Tariffs and WTO Commitments: A Balancing Act47

9. Dr. Shilpa Patel

Fundamental Structure of Case Study in Marketing Enterprises56

10. Dr. Rupal Patel

Privatization of Higher Education: Problems and Prospects.....65

11. Dr. Ajitha Nair

The Transformative Power of Education: An Analytical Study on Sudha Murthy's Stories76

12. Dr Jigarkumar Joshi

The Evolution of Short Stories in India: An Overview80

13. Dr. Manish Chudasama

Artificial Intelligence: Transforming the World in 202595

14. Prof. Milin Danak

Mutual Fund: An important tool for growth of Indian Investment
Market.....99

15. Prof. Parashar Dave

ICT as a Compound for Origination: Redesigning Higher Education
in India110

16. Prof. Nakul Solanki

A Review Quality Control119

17. Dr. Swati Patel

Extreme Weather and the Human Psyche: A Psychological
Perspective124

ડો. અજય રાવલ

પ્રવીણસિંહ ચાવડા : વાર્તાકાર

પ્રવીણસિંહ ચાવડાનો જન્મ 1945ના પીલુદરા ગામે તાલુકો-જિલ્લો મહેસાણામાં થયો હતો. એમણે અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે એમ.એ. 1969 કર્યું. 1979થી 78 સુધી વિસનગર, સુરત અને મોડાસાની કોલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું. 1978થી 1997 સુધી ગુજરાત સરકારના શિક્ષણ વિભાગના જુદા જુદા હોદ્દા ઉપર વહીવટી કામગીરી કરી. તેઓ 1997થી 2003 સુધી ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગના સભ્ય રહ્યા. હાલ સેવાનિવૃત્ત અને સર્જનપ્રવૃત્ત એવા પ્રવીણસિંહ ચાવડા પાસેથી 11 વાર્તાસંગ્રહો, ‘જગુભાઈનો પુનર્જન્મ’ લઘુનવલ, ‘બાળ લેખકની આત્મકથા’ નામે સંસ્મરણો અને ‘મારો એડિનબરાનો પ્રવાસ’ એ પ્રવાસનિબંધ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં છે.

એમના વાર્તાલેખન માટે ધૂમકેતુ પારિતોષિક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું રામનારાયણ પાઠક, ‘વનદેવતા’ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું શ્રેષ્ઠ વાર્તાસંગ્રહનું પારિતોષિક; આ ઉપરાંત જુદા જુદા પાંચ સંગ્રહને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયાં છે.

પ્રવીણસિંહ ચાવડાએ ગુજરાતી વાર્તામાં કરેલા પ્રદાનની નોંધ લઈને એમના વાર્તાવિશેષોને દર્શાવવાનો પ્રયાસ છે.

પ્રવીણસિંહનું વાર્તાલેખન બે તબક્કામાં વહેંચાયેલું છે. વાર્તા લખવાનું નાની ઉંમરે શરૂ થયેલું; એ વાર્તાઓ 1962થી ‘આરામ’, ‘સમર્પણ’, ‘નવનીત’ જેવાં સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી. એની સંખ્યા પચાસ જેટલી છે. એ વાર્તાઓ ગ્રંથ સ્વરૂપે મૂકી નથી, એ વાર્તાલેખનનો પહેલો તબક્કો. પછી વાર્તાલેખન નોકરીના લીધે છૂટી ગયું. ફરીથી વીસ વર્ષના અંતરાલ પછી 1997માં ‘જન્મ’ વાર્તા સાથે જ લેખનનો બીજો તબક્કો શરૂ થયો. વાર્તાકારે નોંધ્યું છે એ મુજબ, ત્યારથી ચારેબાજુ વાર્તાઓ જ દેખાય છે. વાર્તાકાર વાર્તામાં વિશ્વાસ રાખે છે. વાર્તાકાર માને છે કે,

‘જેમ પૂર્વતૈયારી ઓછી, એમ વાર્તા વધારે સારી બને છે. કારણ કે, એને વિકાસની તક મળે છે. નકશા ઉપરથી બનતા મકાનની જેમ વાર્તા તૈયાર ચોસલાં મૂકીને ચણવામાં આવતી નથી, પણ વૃક્ષની જેમ એને કાગળ ઉપર ઉગાડવામાં

આવે છે. એક ડાળી આમ ફૂટી, બીજી પેલી તરફ, વળી કૂંપળો અને પાંદડાં ઉપર પક્ષીઓ પણ આવીને બેસે છે, કારણ કે, એ પણ વૃક્ષનો જ ભાગ છે ... આ પ્રક્રિયામાં અરાજકતા નથી. મૂળ અને સ્થળ સાથેનો સંબંધ તો એવો જ હોય છે.’

તેથી આજ સુધી સતત સર્જનરત રહીને વાર્તા લખતા રહ્યા છે. પ્રવીણસિંહ અનુઆધુનિકતાવાદી વાર્તાકારોમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે વાર્તા લખનાર વાર્તાકાર છે, તો, ગુણવત્તા માટે પણ સહદયોમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

અહીં પ્રવીણસિંહની વાર્તાસૃષ્ટિનું આકલન કરી નિરીક્ષણો આપવાનો પ્રયત્ન છે. એટલે એના વિષયવૈવિધ્ય અને નિરૂપણરીતિની દૃષ્ટિએ આ વાર્તાઓ કેવી છે? એ દર્શાવી વાર્તાકારની વાર્તાકળાની સમગ્રલક્ષી સમીક્ષા પ્રસ્તુત છે.

ગુજરાતી વાર્તામાં પ્રવીણસિંહ ચાવડાનું પ્રદાન :

- 1) સુગંધિત પવન, 1998 (21 વાર્તાઓ)
- 2) નવું ઘર, 1999 (23 વાર્તાઓ)
- 3) નાટકપાત્રનો પ્રવેશ, 2001 (25 વાર્તાઓ)
- 4) વનદેવતા, 2002 (21 વાર્તાઓ)
- 5) ત્રિમૂર્તિ, 2004 (18 વાર્તાઓ)
- 6) એવું ઘર મળે, 2005 (17 વાર્તાઓ)
- 7) ભજન નિર્ગુણી, 2011 (21 વાર્તાઓ)
- 8) નમ્રતાના સાહેબ, 2012 (21 વાર્તાઓ)
- 9) પવન કુમારી, 2015 (20 વાર્તાઓ)
- 10) હઠીસિંગની સ્ત્રી, 2017 (18 વાર્તાઓ)
- 11) જૂની સિતારનો સોદો, 2018 (18 વાર્તાઓ)

આ ઉપરાંત, 1) ચૂંટેલી વાર્તાઓ - પ્રવીણસિંહ ચાવડા, 2019, ચયન : પ્રવીણસિંહ ચાવડા. 2) પ્રવીણસિંહ ચાવડાની વાર્તાઓ, સંપાદક: નરેશ શુક્લ, 2021. આ બે વાર્તાસંપાદનો પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રવીણસિંહનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘સુગંધિત પવન’થી ‘જૂની સિતારનો સોદો’ સુધીના સંગ્રહોમાંથી પસાર થનાર ભાવકને પ્રતીતિ થાય છે કે આ વાર્તાકાર પાસે ક્યારેય વિષય ખૂટ્યા જ નથી; એટલું વૈવિધ્ય કે અચમ્બિત થવાય. તો, સાતત્ય પણ એવું જ, આજે 2024 સુધી! આ વાર્તાકાર પાસેથી 11 સંગ્રહમાં 223 જેટલી વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. 2018 પછી વાર્તાસંગ્રહ નથી આવ્યો, પણ, સામયિકોમાં વાર્તા સતત પ્રકાશિત થતી રહી છે. અનુઆધુનિકતાવાદી વાર્તાકારોમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે વાર્તા આ વાર્તાકારની વાર્તાઓ હશે.

વાર્તા વિશેષતાઓ :

પ્રવીણસિંહની વાર્તાઓ વિષયવસ્તુની રીતે કહેવું હોય તો, મોટા ભાગની વાર્તાઓના કેન્દ્રમાં છે માનવીય સંબંધો, પણ એનાં કોણ અને પરિમાણોનું વૈવિધ્ય નોંધપાત્ર કહેવાય એટલું બધું જ રહસ્ય સાથે વાર્તામાં એ આવેખતા જઈને વાર્તાને સહજ રીતે સંવેદતા સંવેદતા ભાવક એમાં વહી જાય એવી પ્રવાહી ભાષા વિભક્તિ એમનો વાર્તાઓનો વિશેષ બની રહે છે. માનવીય સંબંધોની ભંગુરતા એમને જાણ છે પણ મનુષ્યની નિયતિ છે એના વગર ન રહી શકે. નિયતિની આવી કૂર વાસ્તવિકતા કે કહો કરુણ મિસ્ટ્રી સ્થિતિ-પરિસ્થિતિમાં મુકાતાં સ્ત્રી-પુરુષો, એમના સંબંધોની સંકુલતાની વાર્તા અહીં મોટી સંખ્યામાં મળે છે. ચાકરી, લાચારી, ઉઘાડ, શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, મુક્તિ, ગેસ્ટ બેડરૂમ, હું દૂર નથી, અડધી રજા, દૂત, કોઈના નસીબમાં શીઘ્રતા છે, એક નહીં લખાનાર વાર્તા વિશે નોંધ જેવી વાર્તાઓ એના દષ્ટાંતરૂપે મૂકી શકાય.

પ્રવીણસિંહની વાર્તાઓને જોતાં જણાય છે કે ભાવસંવેદનશીલ, વસ્તુ અને જીવનદર્શનને આગવી ભાષામાં મૂકી લીલયા સર્જન કરે છે.

એમની વાર્તાઓ જિવાતા જીવનમાંથી આવે છે. આસપાસ જિવાતા જીવનમાં બનતી સામાન્ય ઘટનાઓને વાર્તાકાર જુએ છે, અનુભવે છે, તો, ક્યારેક કોઈ પાસે સાંભળ્યું હોય એવી કોઈ વ્યક્તિ, ઘટના ને સામગ્રીને સ્વીકારી એમાંથી વાર્તાની શક્યતા દેખાય એવા કથાબીજને ઓળખી એને સહજ વાર્તાદેહ આપે છે. આરંભે આવેલી ઘટના અંતે જતાં એવી રીતે અર્થસ્ફોટ પામે છે કે બધી ઘટનાઓને એક કેન્દ્ર મળી જાય છે. દા.ત., ‘માણેકગઢની લડાઈ’ વાર્તા. તો, ક્યારેક અંત આગળ પૂરી થવાને બદલે ભાવકના ચિત્તમાં આગળ ચાલે છે. દા.ત., ‘જૂની સિતારનો સોદો’ વાર્તા.

પ્રવીણસિંહની વાર્તાઓનું વિશ્વ નોખું છે. એ કોઈ એક જ રીતિમાં મર્યાદિત નથી. અહીં ગ્રામચેતના છે તો નગરચેતના પણ છે, એનાં નાનાવિધ રૂપો છે, સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધોના અને લગ્નેતર સંબંધના - તો કેટકેટલાં વાર્તારૂપો! તો અતીતરાગને વ્યક્ત કરતી સંવેદનસભર વાર્તાઓ એમની પાસેથી મળી છે. માનવીય સંબંધોને એમને જોયા છે, જાણ્યા છે. એની ઊંજળી-કાળી બાજુને, માનવીય સંબંધના કેટકેટલા કોણ - લોહીના સંબંધ, પિતા-પુત્રના સંબંધ (જ્યુબિલી બાગમાં), પિતા-પુત્રીના સંબંધ (માફી), ભાઈ ભાઈના સંબંધ (લેણિયાતમાં), લાગણીના સંબંધ (જનારી, મીરાણી), ક્યારેક તો નામ ન આપી શકાય એવા સંબંધો (ઇતર વાયન, દૂત)ને વાર્તારૂપ આપ્યું છે. એકાકી અવાજ વાર્તાનો પ્રાણ ગણાયો છે, એમની

વાર્તાઓમાં ‘વિઝિટ’ની વૃદ્ધા કે ‘બદામી રંગનો કોટ’નો આધેડ એકાકી અવાજના આવાં વિલક્ષણ પાત્રો છે.

પ્રવીણસિંહની વાર્તાઓ વિષે એક નિરીક્ષણ એવું છે કે આ વાર્તાઓમા વાસ્તવિકતાઓનો મેદ જોવા મળતો નથી. કથનશૈલી આગવી છે, એમની વાર્તાઓમાં કહેવાય છે એના કરતાં જે નથી કહેવાયું એ રસપ્રદ હોય છે, ઘણું બધું ભાવક પર છોડતા આ વાર્તાકાર વાર્તાઓમાં સર્જનાત્મક અવકાશ રચે છે. એથી ભાવક એ અવકાશ પાસે અટકે, એને ભરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ, એ પણ વાર્તાકાર સાથે જાણે સર્જનપ્રક્રિયામાં સંડોવાય છે. એનાં ઘણાં બધાં ઉદાહરણ આપી શકાય. ‘જનારી’ વાર્તાની જનારી નામથી ઓળખાતી સ્ત્રી, ‘જૂની સિતારનો સોદો’ના સંગીતપ્રેમી સજજન તરત યાદ આવે. વિષયવસ્તુ, પાત્રનિરૂપણ, કેટલીક રેખાઓથી રચાતાં પાત્રો, વાર્તાના વસ્તુને અનુસાર સર્જતો પરિવેશ, પાત્ર અનુસાર બોલાતી ભાષા વગેરેથી પ્રવીણસિંહની ભાષાશૈલી આગવી બને છે. એ પ્રવાહી ભાષા, બહુધા ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોથી બનેલી હોય છે, એથી રચાયેલ દૃશ્યો, બોલાતા સંવાદો - એમાંથી વાર્તાકારને લાધેલું સત્ય, કહો જીવનદર્શન સહજ પ્રગટે છે. તો વાર્તાઓમાં પ્રયોગને સ્થાને પ્રયુક્તિઓની કાર્યસાધકતા વધારે દેખાય છે. આ બધી બાબતોથી વાર્તાકાર સામ્પ્રત વાર્તાકારોમાં અલગ પડે છે.

પ્રવીણસિંહની વાર્તાઓની એક વિશેષતા એ છે કે એ કરુણને પણ હળવાશથી મૂકે છે. ગમે તેવી કપરી પરિસ્થિતિમાં પાત્ર હસતાં રહે છે! (વિશાખાનો ભૂતકાળમાં વિશાખા) અહીં એમની વાર્તાઓ વિશે જોઈએ.

1. સુગંધિત પવન, 1998, 21 વાર્તાઓ.

‘એનો રાજમહેલ’, રાજમહેલમાં ઓફિસમાં પટાવાળા મોહનના પુત્ર શંકરને આ રાજમહેલ છે ને, તે અમારો છે એમ કહેતા. શંકરનું બાળમાનસ માની લે છે અને ભાઈબંધોને કહે, અને પછી શંકર પણ ત્યાં જ પટાવાળા તરીકે જોડાય. પટાવાળાની નોકરીના પહેલા દિવસે એને થાય છે કે, એનો છોકરો ક્યારેય ભાઈબંધોને નહીં કહે કે જુઓ, પેલો અમારો મહેલ! આ ભ્રમનિરસન સરસ વાર્તારૂપ પામ્યું છે. ‘ઓળા’, સર્વજ્ઞ કથનથી પિતા-પુત્રના સંબંધની સંકુલતાને પ્રગટાવે છે. બાપના મરણ પછી અંતિમવિધિ કરવાની ના પાડતા પુત્ર બે વીઘાનું બેતર ગિરવે મૂકી નાત કરે છે! જીવતા બાપે તરછોડી દીધો તોપણ પોતે પોતાના દીકરાને વહાલ કરે છે એવો સૂચક અંત બાપનો પડછાયો નથી બનવું એવું સૂચવી રહે છે.

‘ચાકરી’ વાર્તા ઉગમ જેવી સ્ત્રીની છે, જેને ભાગે સાહેબોની ચાકરી જ

કરવાનું લખ્યું છે. મિહિરને સાચવી લેતી ઉગમ એની વિદાય વખતે હાજર નથી રહેતી. એક વિલક્ષણ વાર્તા. આ ઉપરાંત, ‘શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન’, ‘ભૂત’, ‘મીરાણી’ જેવી સારી વાર્તાઓ આપી છે.

2. ‘નવું ઘર’, 1999, 23 વાર્તાઓ.

જેમાં લેણિયાત શિવરામભાઈ ભગા પાસે પંદર વર્ષ પછી પાછો આવે છે. ગામ પંચાત કરવા આવે છે. ભાભી એમને કાલે બધાં આવજો, કહી પાછા મોકલે છે. ભગો પૂછે છે ભાઈને, હવે શું કામ આવ્યા? શિવરામ : મરવા! ને થયું એમ જ. ગામ વિદાય વખતે આપે છે વિધિ વક્તા ન સમજાતાં ભગો પૂછે, આ બધું શું થાય છે? મુખીને જવાબ : પર્વના લેણિયાત! બીજું શું? સરસ વાર્તા.

‘જ્યુબિલી બાગ’માં પિતા-પુત્રના સંબંધના અંતરને જુદી રીતે મૂકી આપે છે. પિતાએ બીજાં લગ્ન કર્યાં છે એનો વસવસો છે. એ અપરાધભાવથી પીડાય છે પણ પત્ની વિષે વાત કરી શકતો નથી.

‘વિશાખાનો ભૂતકાળ’, વિશાખાના ભૂતકાળને ગોપવીને રાખતા વાર્તાકારે કેટલાક સંકેત મૂકી આપ્યા છે. આજે વિશાખા એકલી છે પણ એની સાથે ભૂતકાળમાં કોઈ હશે જ. એ અનુભવ બીજી વાર ન કરવા આસપાસ એક અભેદ આવરણ છે એ રસપ્રદ છે. પોતાની એકલતામાં દરેકે ભટકવાનું હોય છે એ લાઘવું સત્ય સરસ રીતે સંવેદનસભર ભાષાશૈલીમાં મુકાયું છે.

‘વિઝિટ’, અનામી ડોશીની વર્તમાન દયનીય અવસ્થા માટે બનેલી ઘટનાનું સંગોપન કરી વિઝિટ જેવા નામે થતી હાંસી કરુણને ઘેરો બનાવે છે; તો એનું નહીં જેવું અસ્તિત્વ કથક નિર્મમ બનીને કહે છે. સંવેદનહીન સમાજ અને સ્વાર્થી લોકો વચ્ચે એકાકી અવાજ સાવ જુદો છે.

3. ‘નાટક પાત્રનો પ્રવેશ’ 2001’ 23 વાર્તાઓ.

‘બદામી રંગનો કોટ’ અને ‘છત્રી’, ‘કીર્તિ’ અને ‘આગન્ટુક’ના અનામી સંબંધનો છેડો બાળપણમાં પડેલો છે એના સંકેતો મૂકતાં વાર્તા ગતિ કરે છે. પીડાને દાઝવા સાથે સહસંબંધકથી જોડીને પીપળે ખાવાનું મૂકીને જાણે પિતાને તર્પણ કરતી નાપિકાના ચિત્તનું આલેખન કરતી આ વાર્તા કથનશૈલી અને સંકલનથી ખૂબ જ નોંધપાત્ર બની જાય છે.

‘માફી’ પિતા-પુત્રીના સંબંધની સંવેદનભરી વાર્તા છે. શિસ્તનો અતિ આગ્રહ રાખતા પિતાનો કડક સ્વભાવનો વિરોધ પુત્રી આશા કરે છે, દીકરીના લગ્ન નક્કી થતાં પિતા બદલાય છે પણ આશાના મનમાં પિતાની એ જ છબી છે. અંતે, વિદાય વખતે ‘જૂની ઘસાયેલી ચંપલમાં તૂટેલા નખવાળા બે પગ એને મળી ગયા. ખાસી

વાર ત્યાં હાથ મૂકી રાખી ઊભા થતાં એનાથી બોલાઈ ગયું, પિતાજી હું આપની માફી માગું છું.’ આવો અંત ભાવકને સ્પર્શી જાય છે.

‘રંગોની રમત’ વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એક વચનના કથનકેન્દ્રથી કહેવાય છે. કૃતિકા નામ સાંભળી એની છબી કલ્પીને રંગ ભરતો રહે છે. કૃતિકા મળતી નથી, એક માહિતી મળે છે, એ તો આદિવાસીઓની સેવા કરવા ગઈ છે. બેએક વર્ષ પછી અચાનક એક યુવતી મળે છે અને પૂછી બેસે છે, તમે કૃતિકા? યુવતી કહે છે, ના, હું રાધિકા શાસ્ત્રી. વાર્તાના અંતે આવે છે કે લગ્ન પહેલાં કે પછી રાધિકાએ મને ક્યારેય પૂછ્યું નથી, કૃતિકા કોણ? પૂછશે તો કહીશ, તું. આમ સહજ રીતે ચાલતી નર્મમર્મયુક્ત આ વાર્તા જુદી પડે છે. ‘નાટકપાત્રનો પ્રવેશ’ જેવી નોંધપાત્ર વાર્તાઓ છે.

4. ‘વન દેવતા’, 2002, 21 વાર્તાઓ.

‘માણેકગઢની લડાઈ’, ‘અંગ્રેજ સામે લડાઈ’, ભૂતકાળને સાચવી લેવા કાકાબાપુની મથામણ છે. ભત્રીજા રણુભાને એનો ઇતિહાસ લખાવવો છે. પણ એ ઇચ્છા એમના અવસાન સાથે અધૂરી રહે છે. ‘માણેકગઢની લડાઈ પૂરી થઈ!’

‘ઉત્તરાર્ધ’, માધવ અને પ્રાચી એકમેકને ચાહે છે પણ માબાપની ધમકીથી માધવ પાછો હટે છે, પ્રાચી એથી તૂટી જાય છે, આ પૂર્વાર્ધ પછીના ઉત્તરાર્ધથી પ્રાચીની મા રાજુલબેન અને માધવ મળી જાય છે ત્યાંથી વાર્તા શરૂ થાય છે. માધવનાં લગ્ન બીજે થયાં છે. માધવ પ્રાચીની વાત કરે છે - ફોન પર એની સાથે વાત થયેલી - મા જાણી જાય છે પ્રાચીની તબિયત સુધારાનું કારણ ને, એને ભય જન્મે છે એની દીકરી કોઈની ઉપપત્ની બની રહેશે. આમ, વાર્તા હવે દીકરીની નહીં પણ માની બની રહે છે. વાર્તામાવજત અહીં મહત્ત્વની બને છે.

‘અંતિમ અધ્યાય’, રાજકીય કટાક્ષને આલેખે છે. જગુભાઈને વિધાનસભાની ટિકિટના સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ તો ગામના બસસ્ટેન્ડ ઉપર બસની રાહ જોતા હતા. આરંભે કટોકટી અહીં છે, તો પાટનગરની કટોકટી પછી. જગુભાઈના પુનર્જન્મને ભલામણ, ભરતી, ભ્રષ્ટાચાર, હાસ્ય કટાક્ષથી આલેખાય છે, એ રસપ્રદ છે. યશુનું આગમન એમાં એક પરિમાણ ઉમેરે છે. રાજકારણ ને એના ભ્રષ્ટ વ્યવહારને આલેખતી આ વાર્તાને એમણે લઘુનવલ તરીકે વિકસાવી છે.

‘મુક્તિ’ વાર્તામાં નાયિકાના ભૂતકાળના પ્રેમસંબંધ અને વર્તમાનના દામ્પત્યજીવનને સાથે મૂકીને નાયિકાની સંકુલ ભાવદશાને પ્રગટાવતા વાર્તાકારની વિષય માવજત ધ્યાનપાત્ર બને છે. એક બાજુ પ્રેમી વારંવાર ફોનથી પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવનમાં આવ્યા કરે છે એનાથી અકળાય છે ને તોપણ એ ફોનની રાહ

જોયા કરે છે! આ સંબંધને એ જાળવવા માંગે છે. અંતે ખાતરી થાય છે, વાસ્તુ વખતે આવેલો ફોન છેલ્લો છે, ત્યારે મુક્ત થતી નાયિકાની સ્થિતિ કેવી છે? આંખમાં આંસુ છે. આ ઉપરાંત ‘વનદેવતા’ જેવી નોંધપાત્ર વાર્તાઓ છે.

5. ‘ત્રિમૂર્તિ’, 2004, 18 વાર્તાઓ.

‘ત્રિમૂર્તિ’ વાર્તા દીકરીના કથનકેન્દ્રથી માતા, પ્રોફેસર પિતા અને એની શોધછાત્રા અનુરાધાના સંબંધોનું સંવેદનશીલ આલેખન છે. ઇતિહાસના વિદ્વાન પ્રોફેસર પાસે પીએચ.ડી. કરે છે એ દરમિયાન વધતો સંબંધ પત્નીથી અછતો નથી, બલકે એ સ્વીકારી લીધું છે. જો સાહેબ અને શિષ્યા રિસામણાં થાય તો પુત્રી પાસે સુલેહ કરાવે છે. વાર્તામાં વળાંક ત્યારે આવે છે કે જ્યારે અનુરાધા મિ. શેષાદ્રિ સાથે લગ્ન કરે છે; જે પ્રોફેસર માટે અસહ્ય બને છે. અને ઇતિહાસલેખનનો ગ્રંથ અધૂરો રહી જાય છે, જાણે જીવન પૂરું થઈ જાય છે. કથનશૈલી અને અવકાશથી આ વાર્તા નોંધપાત્ર બની છે. ‘ઇતર વાચન’ પણ સારી વાર્તા છે.

6. ‘એક એવું ઘર મળે’, 2005, 17 વાર્તાઓ.

‘ભૂંસાવું’, પિતાના મિત્રની સોમી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં જવાના કાર્ડ નિમિત્તે નાયક પિતાની અને ભાઈઓની ભુલાઈ જતી સ્મૃતિરેખાને ટુકડેટુકડામાં પામે છે. એને થાય છે કે દત્તકાકા પાસે જ હવે સ્મૃતિ હશે પિતાજીની. એ આશયથી ત્યાં પહોંચે છે તો એકલું લાગે છે. કાકાનાં પુત્ર-પુત્રીને મળી કાકાને મળે છે. પણ કાકાએ એને ન ઓળખ્યો. ને અંતે તો ‘એકલા વૃદ્ધ હસતાં હસતાં બે બાજુ શૂન્યમાં હાથ લંબાવ્યે જતા હતા.’ નાયકને ભ્રમ થાય છે. એક આકૃતિ હસતી, હાથ હલાવતી એ આકૃતિ પાછળ સરવા લાગી. પિતાની હયાતીનું ભૂંસાવાની પીડાનું સંચિત આલેખન થયું છે.

‘ઠાકોરસાહેબ અને યવની’ એક વિશિષ્ટ સંબંધની વાર્તા છે. આદિવાસી યુવતીને યવની નામ આપતા ઠાકોરસાહેબ વખત જતાં યવનીના જતીન સાથે એના સંબંધને ગોઠવાઈ જાય એવી સૂચના કૌશલ્યાને આપે છે.

‘જાદુઈ પર્વત’, ‘એક એવું ઘર મળે’ એ પણ નોંધપાત્ર વાર્તાઓ છે.

7. ‘ભજન નિર્ગુણી’, 2011, 21 વાર્તાઓ.

‘અડધી રજા’, ભૂતકાળમાં પ્રેમ કરતાં પ્રેમી વર્ષો પછી મળે. પુરુષ વિધુર, વૃદ્ધ થયો છે. સ્ત્રી પ્રોફેસર છે. પતિ સી.એ. છે. દીકરી જર્મની ભણે છે.

સવારે કોલેજ કે જવાને બદલે નગરમાંથી પસાર થઈને હાઈવે સુધી જાય છે. નગર બદલાયું છે. જૂની જગ્યા યાદ કરે છે. અને યાદ કરે છે એ છેલ્લી મુલાકાત, એમાં સાથે રહેવાનાં વચન આપેલ એ બધું જ ફરી જીવે છે પણ એ પુરુષને ઘરે

બોલાવી શકતી નથી. આ પીડા અવ્યક્ત છે! સ્ત્રી પાસે સમય છે કોલેજે જઈ અડધી રજા મૂકવાનો, એવો અણધાર્યો અંત પીડાને બેવડાવે છે.

‘ઉનાળાનું પંખી’ સૂર્યબાળાની કરુણ કથની કહે છે. એક કોડભરી કન્યા તેજ વગરની પ્રૌઢા બની જાય એનું નિરૂપણ ઘેરા રંગમાં થયું છે. આમ તો ફોઈની દીકરી પરંપરા મુજબ થતાં લગ્ન અને પછી મેટ્રિકની પરીક્ષા નિમિત્તે વિધવા બેન સાથે થતો અચાનક મેળાપ નાયક માટે આઘાતક છે. એનું આંસુ કથાના ગાલને ભીંજવે છે. એ એના ચોકવાળા હાથને પંપાળે છે.

‘શિખર પરિષદ’ વાર્તામાં હેમુ મહેશ્વરી અને કાર્તિકના સંબંધનો ત્રિકોણ છે. હેમુ અને મહેશ્વરીનાં લગ્ન થઈ ગયાં છે. રહ્યો એકલો કાર્તિક. આજે એ ત્રણ મળે છે. શિખર પરિષદ યોજાય છે. મહેશ્વરીને સમજવા મથતો કાર્તિક, હેમુની કાર્તિક પ્રત્યેની લાગણી અપૂર્ણ પ્રેમના આવાં કેટલાંક ચિત્રો અહીં આલેખાયેલાં છે. જેવી નોંધપાત્ર વાર્તાઓ છે.

8. ‘નમ્રતાના સાહેબ’, 2012, 21 વાર્તાઓ.

જેમાં ‘સ્મરણયાત્રા’માં એક વારનો શિષ્ય આનંદ રેલવેની નોકરીના થાકને દૂર કરવા, પ્રો. જાનીસાહેબને મળવા આવે છે. ગુરુ પથારીએ સ્મૃતિભ્રંશ અવસ્થામાં છે. એથી સ્મરણયાત્રા તો થાય છે પણ પીડાદાયક સ્મરણયાત્રા. જેની પરાકાષ્ઠાએ ગુરુ પત્ની ભાનુબેનનાં પ્રેમલગ્નની વાત અને એથી જન્મેલો અસંતોષ એ અચાનક વ્યક્ત થઈ જાય છે ને આનંદ આશ્ચર્ય અનુભવે છે. અંત સૂચક છે. પુત્રી અચાનક આવતાં માતા-પુત્રી વેદનાના કિલ્લામાં અને આનંદની આંખો ગુરુજી પર પડી. સંવાદ થયો મનોમન. ગુરુજીના ચહેરા પર આછું હાસ્ય ને આનંદનો મોક્ષ થયો. શીર્ષકનો એક અર્થ ભાનુબહેનની પણ સ્મરણયાત્રા!

‘નમ્રતાના સાહેબ’ પ્રોફેસર શાસ્ત્રી અને વિદ્યાર્થીની નમ્રતાના સંબંધોની દીર્ઘ વાર્તા છે.

‘અભયદાન’ વાર્તા શુભા સાથે થયેલા બે પ્રસંગને આલેખીને પોલીસવાળા મદદે આવે છે પણ પરિચિત એવી પ્રૌઢા મિસિસ ગૌતમ એનો વિપરીત અર્થ કાઢીને એની સાથે છોડછાડ કરે છે! એનો પ્રતિકાર કરે છે ત્યારે શિખામણ આપે છે, ‘જે થયું તે થયું... કોઈ શું સમજે, કેવો અર્થ કરે! શુભા કહે છે : તમે અર્થ કર્યો ને?’ નવા જ વિષયની સુંદર માવજત.

9. ‘પવન કુમારી’, 2015, 25 વાર્તાઓ.

‘ઊડવાની રીતો’, ‘મકાન વેચવાનું છે’, ‘પવન કુમારી’ જેવી નોંધપાત્ર વાર્તાઓ છે.

10. ‘હઠીસિંગની સ્ત્રી’, 2017, 18 વાર્તાઓ.

‘હવામાં લટકતી સ્ત્રી’ પિયર ઘરને ભાઈએ વેચી માર્યું એની સાથે જોડાયેલી યાદો, વડીલોની છબીઓ, હયાત માણસોના ફોટોગ્રાફ્સ, આ ઉપરાંત, એક ભાવવિશ્વ જાણે ગયું એનું સમાધાન. વેચાયેલા મકાનની મુલાકાત પણ છેવટે એ પણ ગયું ને આ સ્ત્રી હવામાં તરી રહી. નાજુક સંવેદનવિશ્વને સંવેદનસભર રીતે આલેખાયું છે. ભાઈની વ્યાવહારિકતા અને બેનની લાગણીશીલતાના વિરોધથી ઊભો થતો તણાવ સરસ રીતે આલેખાયું છે. ભાષાની તાજગી પાસે અટકવું પડે; ‘સામેના ઘરના છાપરા પર બેઠેલા કબૂતર એની આંખોનાં પાણીથી પલળી ગયાં.’

‘દૂત’ વાર્તામાં નાયિકાના ચિત્તની અકળ લીલા આલેખી છે ભૂતકાળને ઢાંકીને વર્તમાન જીવન વ્યક્તિત્ત કરતી શિક્ષિકા આરંભે આગંતુકથી અકળાય છે પણ અંતે સંબંધે બંધાતી હોય એવી ભાવસૃષ્ટિ આસ્વાદ્ય છે. કથનકળા અને વસ્તુસંકલન ખૂબ જ નોંધપાત્ર છે. આ ઉપરાંત, ‘પરિશિષ્ટ’ અને ‘હઠીસિંગની સ્ત્રી’ પણ નોંધપાત્ર વાર્તા છે.

11. ‘જૂની સિતારનો સોદો’, 2018, 18 વાર્તાઓ.

‘જૂની સિતારનો સોદો’ સર્વજ્ઞ કથનકેન્દ્રથી કહેવાયેલી એક વિલક્ષણ વાર્તા. શૈલાને પપ્પા સાથે રવિવારે ફરવાની મજા આવે છે. રવિવારે નિવૃત્ત બેન્ક ઓફિસર રાવસાહેબને મળવા જાય છે. તેઓ સિતાર વગાડે છે એને બંધ કરવાનું કહે છે, પણ શૈલા એને રોકે છે. રાવસાહેબને થાય છે, આ તો સાક્ષાત્ સંગીતનાં દેવી. શૈલાના પપ્પા કાર્તિકભાઈને નવાઈ લાગે છે. નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ. એમાંય સિતાર? એ ક્યાંથી લાવ્યા એ પડપૂછથી વાર્તા આગળ ચાલે છે. સિતાર નવી નથી પણ જૂની લીધી એ સોદાની વાત રાવસાહેબના કથનથી આપણી સમક્ષ આવે છે. ‘ત્રણ હજાર’ અને ખરીદનાર કહે છે,

‘તમે કહી તે કિંમત બરોબર છે.’

‘તો પછી?’

‘થોડા વધારે આપો તો સારું. મારે... જરૂર છે.’

પાંચ હજાર આપ્યા.

હવે શૈલાને સવાલ થયો, એ સ્ત્રીએ સિતાર કેમ વેચી હશે? એનો કોઈ પૂરો જવાબ તો ન મળ્યો. લઈ જાઓ... લઈ જાઓ... થોડા રૂપિયા વધારે આપો... તો સારું...

એ જવાબ સંગીત ગણી શકાય નહીં, એવા વાસ્તવ સામે ભાવક શૈલા માફક વિમાસતો ઊભો રહી જાય એ વાર્તાકારની વાર્તાકલાને કારણે.

સમગ્ર રીતે કહીએ તો,

એક, વાર્તાએ વાર્તાએ વાર્તા સર્જવાનું કૌશલ નાનાવિધ રીતે વાર્તાકારને સહજ છે.

બે, કથન અને વર્ણનની અભિવ્યક્તિ કહો કે ભાષા સહેલી, આગવી છે.

ત્રણ, વાર્તાઓમાં અફેસ કથન કરતા સર્જનાત્મક અવકાશને રચે છે, તેથી ભાવકે સહભાગી બનીને વાર્તાઓના અવકાશને પૂરવો પડે એવી અપેક્ષા એમની વાર્તાઓમાં રહેલી છે.

ચાર, વાર્તાઓમાં દૃશ્યાત્મકતા છે, તેથી એક પ્રત્યક્ષીકરણનો ગુણ આ બધી વાર્તાઓ ધરાવે છે.

આમ, પ્રવીણસિંહ યાવડા અનુઆધુનિક સમયના એક વરિષ્ઠ વાર્તાકાર છે.

શ્રુતિ ગજજર

જાપાનીઝ બાળવાર્તા ‘મોમોતારો ધ પિય બોય’ અને પંચતંત્રની વાર્તા ‘ચતુર સસલું અને મૂર્ખ સિંહ’ : મોટિફનો તુલનાત્મક આભ્યાસ

વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં લોકો પોતાનું મૂળ ભૂલતા જાય છે ત્યારે આ લોક બાળવાર્તાઓ યુવાનોને પોતાની સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓ પ્રત્યે જાગૃત કરી શકે છે તેમ જ ભવિષ્યની પેઢીને એક સાંસ્કૃતિક ઓળખ આપી શકે છે. દરેક સંસ્કૃતિમાં પોતાની બાળલોકથાઓ પડેલી છે, જે બાળકોને એમનાં દાદા-દાદી, માતા-પિતા અને ગુરુ કહેતાં રહ્યાં છે. જેમ કે, ભારતમાં પંચતંત્રની વાર્તાઓ, યુરોપમાં ઇસપની દંતકથાઓ તેમ જ જાપાનમાં મોમોતારોના સાહસની વાર્તાઓ. આ વાર્તાઓ બાળકોને ઈમાનદારી, કરુણા, એકતા, બુદ્ધિ અને ધૈર્ય જેવા ગુણો શીખવે છે. આજના તણાવભર્યા જીવનમાં આ નૈતિક પાઠ લોકો માટે માર્ગદર્શક બની શકે છે. અહીં મારો વિષય એ છે કે, વિભિન્ન દેશોની બાળવાર્તાઓ વચ્ચે અસમાનતા કરતાં વધુ સમાનતા જોવા મળે છે. જેમ કે, જાપાનની પ્રસિદ્ધ બાળવાર્તાઓ મોમોતારો (જાપાન) અને ચતુર સસલું (પંચતંત્ર, ભારત) - બંને વાર્તાઓમાં બુદ્ધિ અને ચતુરાઈથી દુશ્મન પર વિજય મેળવાય છે. તો ‘લિટલ રેડ રાઈડિંગ હૂડ’ (યુરોપ) અને ‘વુલ્ફ એન્ડ ધ સેવન ગોટ્સ’ (જર્મની) - બંનેમાં ધૂર્તતાથી બચવાનો સંદેશ છે. આફ્રિકન અને એશિયન લોકકથાઓમાં એકતા અને કુટુંબનું મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવે છે. તો આ સમાનતાઓ દર્શાવે છે કે માનવસમાજે ક્યારેક એકસરખા નૈતિક પાઠ શીખ્યા છે અને આજના વૈશ્વિક યુગમાં, આ કથાઓની સમજણ વિવિધ દેશો અને સમાજો વચ્ચે મજબૂત સંબંધો બનાવી શકે છે. બાળવાર્તાઓ માત્ર મનોરંજન માટે નહીં, પણ બાળકો અને યુવાઓના ભાવનાત્મક અને બૌદ્ધિક વિકાસ માટે પણ જરૂરી છે. એક પ્રાચીન પાત્ર કે વાર્તા બાળકને જીવનમાં પડકારો સામે લડવાની પ્રેરણા આપી શકે છે. ભારતીય જાતકકથાઓ અને પંચતંત્રમાં પ્રાણીઓ મુખ્ય પાત્ર તરીકે આવે છે, જે માનવી અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના સંબંધને મજબૂત બનાવે છે. જાપાની ‘તાનુકી અને કાચિ-કાચિ યામા’ વાર્તા પર્યાવરણને નુકસાન કરવાનાં પરિણામો પર પ્રકાશ ફેંકે છે. આફ્રિકાની લોકકથાઓમાં વૃક્ષ અને નદી જીવનના મુખ્ય સ્ત્રોત તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે અને આપણે ત્યાં તો નદીને કે વૃક્ષને પૂજવામાં આવે છે. આ વાર્તાઓ

આજના સમયમાં પર્યાવરણ જાળવણી અને કુદરત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ વધારવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. આધુનિક સમયમાં જૂની બાળવાર્તાઓને નવાં માધ્યમો, જેમ કે, એનિમેશન, ફિલ્મો, ઈ-બુક્સ અને ઓડિયો સ્ટોરીઝ દ્વારા પુનર્જીવિત કરવામાં આવી રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે, ડિઝની અને પિક્સાર જેવી સંસ્થાઓ જૂની વાર્તાઓને આધુનિક રૂપમાં પરોસી રહી છે, જે તેમને નવું જીવન આપે છે. મેં અહીં બે પ્રખ્યાત બાળવાર્તાઓ ભારતીય પંચતંત્રની ‘ચતુર સસલું અને મૂર્ખ સિંહ’ અને જાપાનની ‘મોમોતારો, પિય બોય’નો તુલનાત્મક આભ્યાસ કર્યો છે. જેમાં તેમાં રહેલા સમાન મોટીફ, પાત્રોની ભૂમિકાઓ, નૈતિક પાઠો અને જાપાન તથા ભારતના બાળસાહિત્યમાં સમાન જીવનમૂલ્યોની વાત છે.

‘મોમોતારો ધ પિયબોય’ અને ‘ચતુર સસલું અને મૂર્ખ સિંહ’ની કથા :

‘મોમોતારો ધ પિય બોય’ (જાપાની બાળવાર્તા) : મોમોતારો એક પ્રખ્યાત જાપાનીઝ લોકકથા છે. ‘એક વૃદ્ધ દંપતીને કોઈ સંતાન નહોતું. એક દિવસે વૃદ્ધ સ્ત્રી નદીમાં કપડાં ધોતી હોય છે, એ સમયે એક મોટું પિય ફૂટ તરતું-તરતું એની પાસે આવે છે. એને એ ઘરે લાવે છે અને જ્યારે તે તેને ખોલે છે તો તેમાં એક બાળક મળે છે, જેને તેઓ મોમોતારો (પિય બોય) નામ આપે છે. ‘મોમો’ એટલે પિય ફૂટ અને ‘તારો’ જાપાનમાં બાળકોને આપવામાં આવતું એક કોમન નામ છે. મોમોતારો વિશેષ શક્તિઓ સાથે મોટો થાય છે. તેના ગામ નજીક જંગલમાં એક ‘ઓની’ નામનો રાક્ષસ રહેતો હોય છે. તે ગામના લોકોને ખૂબ હેરાન કરે છે, એમની મિલકત લૂંટી જાય છે. મોમોતારો એ રાક્ષસ (ઓની) સામે લડવા અને બધાનો ખજાનો પાછો લાવવા એક અભિયાન શરૂ કરે છે. ઘરેથી એ એકલો નીકળી જાય છે. મુસાફરી દરમિયાન એ શ્વાન, વાનર અને એક પક્ષી સાથે મિત્રતા કરે છે અને તેઓ ટીમવર્ક દ્વારા રાક્ષસોને હરાવે છે. અંતે, આ નાનો છોકરો મોમોતારો અને તેના સાથીઓ રાક્ષસોનો ખજાનો લઈને ઘરે પાછા ફરે છે અને શાંતિ સ્થાપે છે. આ વાત તો આપણે રામાયણમાં પણ જોઈ કે વાનરની સેનાએ એક મનુષ્યને મદદ કરી અને અસત્ય પર સત્યનો વિજય થયો.

પંચતંત્રની વાર્તા ‘ચતુર સસલું અને મૂર્ખ સિંહ’ની કથા (ભારતીય બાળવાર્તા) : પંચતંત્રની આ પ્રસિદ્ધ વાર્તામાં એક અત્યાચાર કરતો સિંહ જંગલનાં અન્ય પ્રાણીઓને રોજ શિકાર કરી ખાઈ જાય છે. બધાં પ્રાણીઓ ભેગાં થઈ એવું નક્કી કરે છે કે રોજે એક પ્રાણી આપણે સિંહને મોકલીશું, એટલે એ શિકાર કરવા નહીં આવે. એક વાર એક ચતુર સસલાનો વારો આવે છે અને એ બીજાં પ્રાણીઓ સાથે મળીને એક યુક્તિ કરે છે. તે સિંહ પાસે જઈને કહે છે કે જંગલમાં તારાથી

પણ મોટો એક સિંહ આવ્યો છે, ચલ તને બતાવું. તે સિંહને એક કૂવામાં જઈને પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવા માટે કહે છે અને સિંહ પોતાનું જ પ્રતિબિંબ એક બીજા સિંહ તરીકે માની લે છે. ગુસ્સે થયેલો સિંહ કૂવામાં ઝંપલાવે છે અને મરી જાય છે. આ રીતે, એક નાનું અને બુદ્ધિશાળી સસલું સમજદારીથી શક્તિશાળી દુશ્મનને હરાવે છે.

આ બંને વાર્તાઓમાં સમાન મોટીફ (Motif) છે. જેમાં નાનો નાયક એક શક્તિશાળી શત્રુ સામે લડીને વિજય મેળવે છે. મોમોતારોમાં એકતા અને ટીમવર્ક દ્વારા વિજય પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે પંચતંત્રની વાર્તામાં બુદ્ધિ અને યુક્તિ વડે એક નાનું પ્રાણી પણ મજબૂત દુશ્મનને હરાવે છે. આ વાર્તાઓ એ દર્શાવે છે કે બુદ્ધિ, એકતા અને યોજનાબદ્ધ રીતે કામ કરવાથી સંકટો પર વિજય મેળવી શકાય છે.

જાપાન અને ભારતના બાળસાહિત્યમાં રહેલી સમાનતા :

બાળસાહિત્ય દરેક સંસ્કૃતિમાં બાળકોને નૈતિક શિક્ષણ, સમાજમાં તેમની ભૂમિકા અને સારા ગુણો શિખવાડવા માટે લખવામાં આવે છે. ભારતીય અને જાપાની બાળસાહિત્યમાં ઘણી સમાનતાઓ જોવા મળે છે, જે દર્શાવે છે કે બાળકો માટે નૈતિક શિક્ષણના સિદ્ધાંતો સરખા રહ્યા છે, ભલે સંસ્કૃતિ અલગ હોય. બંનેમાં જોવા મળતા સમાન મુદ્દાઓ જોઈએ તો, ‘પ્રકૃતિ અને પ્રાણીઓનું મહત્ત્વ’ પંચતંત્ર અને જાતક કથાઓમાં ઘણી વાર્તાઓ પ્રાણીઓ દ્વારા શિખવાડેલા નૈતિક પાઠો પર આધાર રાખે છે. જેમ કે, સસલું અને સિંહ જેવી વાર્તાઓ દર્શાવે છે કે બુદ્ધિ બળ કરતાં વધુ અસરકારક છે. જાપાનીઝ બાળસાહિત્યમાં, ખાસ કરીને મોમોતારો અને કાચિ-કાચિ યામામાં પ્રાણીઓ મુખ્ય પાત્ર તરીકે હોય છે અને તેઓ નાયકની મદદ માટે આવે છે. આ વાર્તાઓમાં પ્રકૃતિનો મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, હિતોપદેશ અને જાતક કથાઓમાં જંગલ, નદી અને પર્વતો વાર્તા માટે પૃષ્ઠભૂમિ પૂરી પાડે છે, તેવી જ રીતે, મોમોતારોમાં નદી અને ટાપુઓ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. બંને કથાઓમાં આવતા એકતા અને સહયોગના પાઠ જોઈએ તો મોમોતારોમાં, નાયક અને તેના પ્રાણીઓની ટુકડી રાક્ષસો સામે એકસાથે લડે છે, જે દર્શાવે છે કે એકતામાં શક્તિ છે. બંને સંસ્કૃતિઓમાં ટીમવર્ક માત્ર શારીરિક સહકાર માટે જ નહીં, પણ એકબીજાની ચતુરાઈ અને વિશેષ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવા માટે પણ મહત્ત્વનું માનવામાં આવે છે. બંને સાહિત્યમાં નૈતિકતા અને સામાજિક જવાબદારીના પાઠ શિખવાડવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, જાપાનીઝ બાળસાહિત્યમાં, ખાસ કરીને ‘ઉરાશિમા તારો’ જેવી વાર્તાઓમાં ભલાઈ, વફાદારી અને સહકારના પાઠ છે. ભારતીય બાળસાહિત્ય,

શાસકો અને નાગરિકો માટે જવાબદારી અને સદ્ગુણોનો પાઠ શીખવે છે.

આ બંને સંસ્કૃતિઓની લોકકથાઓ બાળકોને એ શીખવવા પર કેન્દ્રિત છે કે સમાજમાં તેમને એક સારા નાગરિક તરીકે કેવી રીતે વર્તવું. પંચતંત્રમાં, નાયકો સામાન્ય રીતે શારીરિક રીતે નબળા હોય છે પણ બુદ્ધિથી મજબૂત હોય છે, યુક્તિથી દુશ્મનને હરાવે છે. જાપાનીઝ વાર્તાઓમાં પણ આ જ ગુણ જોવા મળે છે. જેમ કે, વાંદરો અને કેબ, જ્યાં એક નબળું પાત્ર બુદ્ધિથી વિજય મેળવે છે. ભારત અને જાપાન બંનેમાં, નાના નાયક (સસલું, મોમોતારો) મોટા અને ભયાનક શત્રુઓ સામે જીત મેળવવા માટે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે. પંચતંત્રમાં પ્રાણીઓની બુદ્ધિ અને યુક્તિ દ્વારા શત્રુ પર વિજય મેળવતા બતાવવામાં આવે છે, જ્યારે જાપાનીઝ બાળવાર્તામાં પ્રાણીઓની મદદથી અને શૌર્યથી મુખ્ય પાત્રનો વિજય બતાવવામાં આવે છે. પંચતંત્રનો નૈતિક પાઠ છે કે, બુદ્ધિ અને સમજદારી મહત્વપૂર્ણ છે. જાપાનની મોમોતારો વાર્તામાં નૈતિક પાઠ છે કે એકતા અને હિંમત વિજય અપાવે છે. પંચતંત્ર શત્રુને યુક્તિથી હરાવવામાં આવે છે, જાપાનની વાર્તામાં સીધું યુદ્ધ અને ટીમવર્કનો મહિમા છે. બંને બાળવાર્તાઓમાં પોતાની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ છે. જાપાનીઝ બાળકોના સાહિત્યમાં દર્શાવાયેલી થીમ સમુદાય, કુદરત અને સંઘર્ષ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. મોમોતારો જેવી કથામાં નાયકની દૃષ્ટિએ યાત્રાનો સંકલ્પ જાપાનની સહયોગની વિચારધારાને દર્શાવે છે. ભારતીય સાહિત્યનું મુખ્ય ફોકસ વ્યક્તિગત બુદ્ધિ, વહીવટી માન્યતા અને નૈતિક નિર્ણય પર છે. પંચતંત્રમાં પ્રાણીપાત્રો એવા ગુણોથી ભરેલાં છે જે માનવીય અભિવ્યક્તિ સાથે જોડાય છે અને જીવનના અઘરા પડાવમાં માર્ગદર્શન આપે છે. જાપાનીઝ સાહિત્ય ઘણી વાર બુદ્ધ ધર્મથી પ્રેરિત હોય છે, જે કુદરત સાથે સંકલન અને આંતરિક શાંતિ પર ભાર મૂકે છે. ભારતીય સાહિત્ય એકતા અને સહયોગના પાઠ હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોથી પ્રેરિત છે, જે નૈતિકતા, કર્મ અને મનોવૃત્તિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

આ તુલનાત્મક અભ્યાસ દર્શાવે છે કે સમગ્ર વિશ્વમાં વાર્તાઓ એકસરખી થીમ્સ ધરાવે છે. જે દર્શાવે છે કે નૈતિક શિક્ષણના સિદ્ધાંતો યૂનિવર્સલ છે. ભલે વાર્તાઓ અલગ પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવતી હોય, તેમનો ભાવ એકસરખો જ છે : બુદ્ધિ, સમજૂતી, એકતા અને શૌર્ય જીવનમાં સફળતા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. ‘મોમોતારો’ એકતા અને શૌર્યનો પાઠ આપે છે, જ્યારે ‘ચતુર સસલું અને મૂર્ખ સિંહ’ ધૂર્તતા અને બુદ્ધિનું મૂલ્ય શીખવે છે. આ બંને વાર્તાઓ માનવજીવન માટે એક મૂલ્યવાન શિખામણ આપે છે. દરેક સંસ્કૃતિના બાળસાહિત્યમાં સમાન જીવનમૂલ્યો જોવા મળે છે, જેમાં નમ્રતા, બુદ્ધિ, ન્યાય અને સહયોગ જેવાં તત્ત્વો મહત્વનાં છે.

જાપાનીઝ સાહિત્યમાં સામૂહિક યુદ્ધ અને ટીમવર્ક દ્વારા વિજય મેળવવાનો સંદેશ છે, જ્યારે ભારતીય સાહિત્યમાં વ્યક્તિગત બુદ્ધિ અને યુક્તિ દ્વારા સંકટને હરાવવાનો સંદેશ છે. આ તફાવત છતાં, બંને વાર્તાઓ બાળકોને નૈતિક શિક્ષણ અને જીવનનાં મૂલ્યો શીખવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સમય બદલાયો છે, પરંતુ આ કથાઓ આજે પણ નવોદિત પેઢીને સંસ્કાર અને નૈતિકતા પ્રેરિત કરે છે. આજના આધુનિક યુગમાં, જ્યાં તકનીકી વિકાસ અને વૈશ્વિકીકરણથી લોકો એકબીજા સાથે વધુ જોડાઈ રહ્યા છે, ત્યારે આ વાર્તાઓનો પ્રભાવ પણ બદલાઈ રહ્યો છે. માતા-પિતા અને શિક્ષકો માટે, આ કથાઓ માત્ર મનોરંજન પૂરતું જ મહત્વ ધરાવતી નથી, પરંતુ તે એક શિક્ષણાત્મક સાધનરૂપે પણ ઉપયોગી છે. વાર્તાઓના આ મૂળભૂત સંદેશ—એકતા, બુદ્ધિ અને ન્યાય—આજની નવી પેઢી માટે પણ એટલા જ મહત્વના છે જેટલા કે પ્રાચીનકાળમાં હતા. સાહિત્ય અને લોકકથાઓ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે એક સેતુરૂપ છે, જે ભવિષ્યની પેઢી માટે હંમેશા ઉપયોગી રહેશે.

સંદર્ભસૂચિ

1. Tyler, Royall. Japanese Tales. Pantheon, 1987.
2. Hertel, Johannes. The Panchatantra: A Collection of Ancient Hindu Tales in the Recension Called Panchakhyana. Harvard University Press, 1915.
3. Propp, Vladimir. Morphology of the Folktale. Translated by Laurence Scott, University of Texas Press, 1968.
4. Dundes, Alan. The Morphology of North American Indian Folktales. Finnish Academy of Science and Letters, 1964.
5. Ashliman, D. L. Folk and Fairy Tales: A Handbook. Greenwood Press, 2004.
6. Littleton, C. Scott. Mythology: The Illustrated Anthology of World Myth and Storytelling. Thunder Bay Press, 2002.

ડો. અરુણકુમાર કે. પરમાર

એક માણસને એવી ટેવ : સમાજ, શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સંવેદનાની વાત

ડો. યોગેન્દ્ર પારેખ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચન, પત્રકારત્વ, નિબંધ, સંપાદન, કોલમ લેખક અને સવિશેષ ગાંધીકથાકાર તરીકે જાણીતા છે. આ લેખકને મહાત્મા ગાંધીજી પ્રિય છે; પરંતુ અંધ અનુયાયી નથી. શ્રી યોગેન્દ્ર પારેખ હાલ ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ ખાતે ગુજરાતી વિષયના અધ્યક્ષ અધિકારી અને પ્રોફેસર તરીકે કાર્યરત છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં થોડો સમય પ્રકાશન અધિકારી તરીકે સેવા આપી છે. વર્ષ 2011માં ‘એક માણસને એવી ટેવ’ નિબંધસંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પુરસ્કૃત થાય છે.

યોગેન્દ્ર પારેખની ‘કચ્છમિત્ર’ દૈનિકમાં નિયમિત કોલમના નિબંધો ‘એક માણસને એવી ટેવ’માં સંગૃહીત કરેલ છે. આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં લેખક જણાવે છે કે, “સર્વ-ભાવમાં એકાંત, દર્શનમાં અનેકાની, દષ્ટિમાં વિસ્મય, અરાજકતા સામે આકોશ, બાળકો સાથે વાર્તા, વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગોઠડી અને ગાંધી પાસે વિસામો મારી આંતરતપાસ કરું તો આવું કાંઈક હાથ લાગે છે.” જે આ નિબંધસંગ્રહમાંથી પસાર થતાં અનુભવાય છે. શિક્ષણ, સાહિત્ય, સમાજ, સંવેદના, સંસ્કૃતિ, વર્તમાન સ્થિતિ અને સમાજ સાથેની નિસબત ધરાવતા વિચારો અડતાલીસ નિબંધોમાં જોવા મળે છે.

‘સર્જકનો શબ્દ’ નિબંધમાં સાહિત્યસર્જક અને સાહિત્ય વિશેની વાત સરળ શૈલીમાં રજૂ કરી છે. જેમાં સાહિત્યસર્જનમાં સંવેદના અને સર્જકની નિસબત આલેખી છે. જેનું ઉદાહરણ આ મુજબ છે : “સર્જકનું ધ્યેય સ્વની નહિ પણ સંવેદનની પ્રતિષ્ઠામાં હોય છે. પ્રતિષ્ઠાની લપસણી ભૂમિનો પરહેજ કરી શકે એની પ્રશિષ્ટતાને ભાવકો દીર્ઘકાળ સુધી પ્રમાણે છે. એવા સર્જકને સમયે સાચવે છે. સાચા સર્જકના શબ્દમાં સમય પોતે સમાય છે, સચવાય છે. કવિ બોલતો નથી, તેનું મૌન બોલે છે. માનવસંવેદનાનો કલાત્મક આવિષ્કાર એટલે સાહિત્ય.” (પૃ. ૩)માં સાહિત્યની વિભાવના અને તેના ધ્યેય સુધીની સરળ રીતે વાત મૂકી આપી છે. શિક્ષકને સારો પગાર નહિ, સન્માન અને સ્વમાનને ઠેસ પહોંચાડનાર ટ્રસ્ટીઓ સામે વિરોધ કરનાર જયંતીભાઈ નાથી છે, તો ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા શિક્ષકોના શોષણ

અને શિક્ષણનો વ્યવસાય બનાવવાની વાત ‘શોષણ કરવાની કળા’માં સંવેદના અને વાસ્તવિક રીતે થઈ છે. ‘કાનુડો મારો મિત્ર’ નિબંધમાં લેખકે પોતાના મિત્ર બિપિનનું રેખાચિત્ર રજૂ કર્યું છે. જેમાં બિપિન એટલે કાનુડો, સફળ થવાનું એક પણ પુસ્તક વાંચ્યું નથી પણ તેની કોઠાસૂઝ કરિયાણાની દુકાનનો માલિક બની જાય છે અને તેનાં સંતાનોને શિક્ષણના ઉચ્ચ સ્તરે પહોંચાડે છે. જેમાં કાનુડાનાં મજાક, ધમાલ અને ગંભીર સ્વભાવને નિરૂપિત કરેલ છે. ‘જીવતરનો શીખો વિસામો’ નિબંધમાં લેખકે જીવનમાં સંઘર્ષ કરીને એમ.બી.એ. થયેલો અને લો-ગાર્ડન પાસે ભૂતકાળમાં ફુગ્ગા વેચતો યુવાન સુરત શહેરમાં કંપનીના કામે આવ્યો છે અને ત્યાં ફુગ્ગાવાળા ફેરિયાને ચા પિવડાવીને દસ મિનિટ ફુગ્ગા વેચવાની એણે મોજ માણી. ફુગ્ગાવાળાના હમદર્દ-હમસફર બન્યાનો આનંદ તેણે સહજતાથી અનુભવ્યો. જેમાં અંદર પડેલી માનવતા અને સફળતા પામેલા યુવાનમાં લેશમાત્ર અહમ્ નથી, તે અહીં દર્શાવ્યું છે.

‘પરીક્ષામાં છબરડા વિશે પોપટલાલ’ નિબંધમાં ધોરણ-૧૦થી માંડીને યુનિવર્સિટી પરીક્ષામાં કરાવવામાં આવતી ચોરીઓ, લખાવવામાં આવતા પેપરો, પરીક્ષાશુદ્ધિ સમિતિમાંથી બહાર નીકળવાના રસ્તાઓ વિશે હળવી શૈલીમાં પરીક્ષાની વાસ્તવિકતા દર્શાવી છે. જેનું એક ઉદાહરણ આ મુજબ છે : “આપણા ટ્રસ્ટી શ્રી યુનિવર્સિટીમાં આગળ પડતા સિન્ડિકેટ સભ્ય છે. એમની પાસે રજૂઆત કરી તમારી દીકરીનું વર્ષ બચાવવા હું અને આપણા ટ્રસ્ટીશ્રી પૂરી મદદ કરશે.” (પૃ. ૧૧૬) તો ‘સત્યનું દર્પણ’ નિબંધમાં ‘માણસ’ને ‘માણસ’ તરફ થવાનો ઇશારો કર્યો છે. જેમાં ‘માણસને જીવનમૂલ્યમાં નહિ, મનોરંજનમાં રસ છે’ તે વ્યંગ સત્યનું દર્પણ બની રહી છે. બીજી તરફ ‘મોટા માણસની ઓળખ’માં “કોને રાખવાનાં છે, કોને ખાળવાનાં છે, કોને ટકાવવાનાં છે કે કોને અટકાવવાનાં છે એની શતરંજનાં મહારથીને આપણે મોટા માણસ તરીકે ઓળખી શકીએ.” (પૃ. ૧૭૭)માં માનવીય અભિગમ તરફ કટાક્ષ કર્યો છે.

‘દાંડીકૂચ અને કચ્છીઓ’માં દાંડીકૂચ યાત્રામાં ગાંધીજી સહિત કુલ ૭૯ યાત્રિકો હતા. જેમાં ગાંધીજીની વય ૬૧ વર્ષની હતી, તો સહુથી નાનો સૈનિક વિહ્લ લીલાધર ઠક્કર, જેની વય ૧૬ વર્ષ હતી. આ યાત્રિકો સાથે પાછળથી બે કચ્છી યુવાનો નારણજીભાઈ અને પૃથ્વીરાજ લક્ષ્મીદાસ આસર ઉમેરાયા અને દાંડી પહોંચતાં કુલ સંખ્યા ૮૧ની થઈ. જેમાં કચ્છનું દાંડીયાત્રામાં પ્રદાન વિશેની ઐતિહાસિક વાત સાથે પ્રવર્તમાન સમયમાં ચાલી રહેલ મોંઘવારી, ભ્રષ્ટાચાર, શોષણ વિશેનો વિરોધ ક્યારે અથવા તો તેમની સામે કૂચ ક્યારે થશે? તેનું

ચિંતન અને ચિંતા અહીં વ્યક્ત થઈ છે. ‘અહિંસા મૂલ્યના અર્વાચીન પ્રતિનિધિ : ગાંધીજી’ નિબંધમાં ફ્રાંસીની સજા કે હિંસાની બાળમાનસ પર પડતી અસર કે પ્રશ્નનો અનુભવ લેખકે દીકરા જતનના પ્રશ્નના ઉદાહરણ સાથે અહીં રજૂ કર્યો છે. “પપ્પા! આ લોકો આને મારી કેમ નાખે છે?” ટીવી ચાલુ હોવાના ભરપૂર અફસોસ સાથે જવાબ આપ્યો, ‘બેટા! એ બહુ ભયાનક માણસ હતો. તેણે ઘણા માણસોને મારી નાખેલા એટલે તેને મારી નાખવાની સજા થઈ છે.’ બાળક એમ કાંઈ છોડે? તરત વળતો પ્રશ્ન થયો, ‘પણ આ ગુંડાને જે લોકો મારી નાખે છે એમને કોણ ફ્રાંસી આપશે? એમણે પણ માર્યું તો કહેવાય જ ને?’” (પૃ. ૫૧) આ ઉપરાંત, ભેળસેળિયા ખાદ્યપદાર્થો, આર્થિક કૌભાંડો અને ભ્રષ્ટાચાર વિશે આપણો કોઈ જ વિરોધ ન હોવા અંગેની કરુણતા આ નિબંધમાં ‘નામ પાડવાની ઘેલછા’માં બાળકોનાં જે નામનો કશો જ અર્થ નથી તેવાં નામ પાડવાની સ્પર્ધા વિશેનો વ્યંગ અહીં સર્જકે રજૂ કર્યો છે. ‘સચિનનું મેડિટેશન’ નિબંધમાં સચિનનું ક્રિકેટની રમત પ્રત્યેનું સમર્પણ, તેની રાષ્ટ્રભક્તિ, સાદગી અને યુવાનો માટે પ્રેરણાસ્તંભ બની રહે તેવી સચિન વિશેની વાતનું આલેખન છે.

‘ઘરે કોઈ રાહ જુએ છે’ નિબંધમાં લેખકે વાહનચાલકની ઉતાવળથી થતા અકસ્માત વિશે ઇશારો કર્યો છે અને તેનાથી ઊભી થતી સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરીને વાહનચાલકોનાં વ્યસનો, ભીડ વિશે વાત કરીને અંતે જણાવે છે કે, “દરેક વાહનમાં બ્રેક હોય પણ દરેક વાહનચાલક પાસે વિવેક હોય એમ માની લેવાની જરૂર નથી. વિવેકશૂન્ય વાહનચાલકને અંતિમયાત્રા માટે ભારે ઉતાવળ હોય છે. દરેક વાહનચાલકે માત્ર એટલું જ યાદ રાખવાનું છે કે ઘરે કોઈ રાહ જુએ છે.” (પૃ. ૭૭) જ્યારે ‘લડતનો ધર્મ અને મર્મ’માં અન્યાય અને શાસકવર્ગની જોહુકમી સામેના પ્રતિકારની વાત કરીને સંવેદનવિહીન માનવીની સરખામણી ગેંડાની ચામડી સાથે આ મુજબ કરી છે : “ચામડી માત્ર ગેંડાની જ જાડી હોતી નથી. ઘણા મનુષ્યોનું પરીક્ષણ કરવા જેવું છે. નહોર માણસની ચામડીની ગેંડા સાથે સરખામણી કરવી એ ગેંડાનું અપમાન છે.” (પૃ. ૭૪) ‘કોઈને કાંઈ થતું નથી’ નિબંધમાં ત્રણ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે. અમદાવાદ શહેરની લો- કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવનાર એક કન્યાને દાદાનું નામ ખબર નથી. બીજું, યુનિવર્સિટીની નીતિરીતિ સામે મહત્ત્વના મુદ્દે આમરણ ઉપવાસ પર બેઠેલા અધ્યાપકને કોઈ સાથ આપવા તૈયાર નથી અને ત્રીજું, ટૂંકા પગારમાં નોકરી કરતા વ્યાખ્યાતાને કોઈ કારણ આપ્યા વગર છૂટા કરવામાં શૈક્ષણિક સંસ્થા પાછી પડતી નથી તથા શિક્ષણ મેળવવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને શૂઝ, ટાઈ, ફીમાં શોષણ અંગે પ્રજાની

સંવેદનશીલતાને નષ્ટ કરવામાં શિક્ષણપદ્ધતિના ફાળા વિશે કરુણતાથી આલેખન કર્યું છે.

‘કાલ્પનિક શાળાનું કાલ્પનિક પ્રવેશપત્ર’ નિબંધમાં લેખકનું સ્વપ્ન અને કલ્પનાની શાળા વિશેનું આલેખન કર્યું છે. જેમાં બાળક મસ્ત ગગનનું મુક્ત પંખી બને એવો નમ્ર પ્રયાસ અને ‘સજા નહીં, મજા અમારો ધ્યાનમંત્ર છે.’ (પૃ. ૧૨૧) માં મુક્ત વિહાર તથા શિક્ષણ ભાર નહીં પણ સંકલ્પ છે. તો ‘સુખની સરહદ’ નિબંધમાં હળવી હાસ્યશૈલીમાં આરોગ્ય ટિપ્સ આપી છે. જે આ મુજબ છે : “રોજ સવારે નિયમિત વ્યાયામ કરવાથી થાપણ પર વ્યાજનો દર વધે છે. આદુનો રસ પીવાથી વીજળીનું બિલ ઓછું આવે છે.” ‘અવાવરું સંબંધો’માં સંબંધોમાં નફા-નુકસાન કે સંબંધો રાખવાથી કેટલા ટકા આપણને ફાયદો થશે તેની કરુણતાથી વાત કરી છે. આ ઉપરાંત, નાના માણસની વ્યાખ્યા પણ આકર્ષક અને ચોટદાર રીતે આપી છે. “જેનો ફોન કોઈ ઉપાડે નહિ તે નાનો માણસ! જે જમતો હોય તોપણ ફોન ઉપાડી લે એ નાનો માણસ! જે સહુને સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય અને સહુ ‘નવરો’ ગણતા હોય તે નાનો માણસ.” (પૃ. ૪૧)

‘સરસ્વતી સન્માન અને આપણે’ નિબંધમાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને સન્માનિત કરવામાં આવે છે. જેમાં ટ્રે, બરણી, પ્લાસ્ટિકના પ્યાલા, લંચબોક્સ, વગેરે જેવી વસ્તુઓ આપવામાં આવે છે. જે સન્માન નથી, મજાક છે. “સન્માનની શાલ એટલે અત્યંત સસ્તી શાલ. દુકાનદાર મોંઘી શાલ બતાવે તો તરત ખરીદનાર કહેશે કે, સસ્તી બતાવો, સન્માન માટે જોઈએ છે.” (પૃ. ૧૦૨)માં ચિંતા અને સન્માન અંગે ચિંતનનો અવકાશ દર્શાવ્યો છે. ‘રૂખસાના ભણે તેમાં રામ રાજી!’માં શિક્ષક રાજેશ પઢારિયા અને અનિકેત ધાવડાથી નખત્રાણા ભણવા જનારી રૂખસાનાને મદદ કરે છે. તેને સારા પુસ્તકના વાંચન તરફ દોરી જાય છે. જેમાં શિક્ષકનો શિક્ષકધર્મ અને સમાજ પ્રત્યેની નિષ્ઠા વ્યક્ત થયાં છે.

‘એક માણસને એવી ટેવ’માં લેખક ગરીબ ઘરનાં બાળકો સાથે ગોઠડી કરે છે અને તેમના ફોટા પાડીને તેમને ભેટ આપે છે. કોઈ સારું કાર્ય કરે છે ત્યારે તેને પ્રોત્સાહિત કરતો અભિનંદન પત્ર અને નોકરીમાં ફરજ મોકૂફ થયેલા કર્મચારીને ઢંઢોળતો પત્ર પણ લખે છે. જેમાં કેળવાયેલા ઉદય લખાયેલો પત્ર અજાણ્યાને હૂંફ આપે છે. તો ‘શિક્ષક સાધારણ!’ નિબંધમાં ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં શિક્ષકોનું-અધ્યાપકોનું શોષણ થાય છે અથવા તો શિક્ષકો પોતે શોષણ થવા દે છે. જેમાં લેખકે ભાવિ નાગરિકો માટે આ રીતે વેદના વ્યક્ત કરી છે : “અપૂરતો પગાર, સ્વમાનનો અભાવ અને અસુરક્ષિત નોકરી તથા અસલામતીની ધુજારીથી

ફફડતો આજનો શિક્ષક દેશના ભાવિ નાગરિકોનું ઘડતર કઈ રીતે કરે?” (પૃ. ૧૪૯)

‘આપો અમને સર્જક આપો’ નિબંધમાં જમ્મુ-કશ્મીરમાં જન્મેલાં બેબી હાલદારનું રેખાચિત્ર રજૂ કર્યું છે. તેના જીવનની કરુણકથની. બેબી હાલદારનું લગ્ન તેર વર્ષની વયે છઠ્ઠીસ વર્ષના યુવક સાથે થાય છે અને ત્રણ બાળકોની મા એવી હાલદાર પતિના શારીરિક, માનસિક અને પીડાગ્રસ્ત બેબી હાલદાર ત્રણ સંતાનોને લઈને નીકળી પડે છે. ત્યાર બાદ તે એક પ્રોફેસરને ત્યાં ઘરકામ કરતાં કરતાં સર્જક સુધીની સફર કરાવે છે. તેનું પ્રથમ પુસ્તક ‘આલો આંધારિ’ (પ્રકાશ-અંધકાર) આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિ અપાવે છે અને તેનું જીવન નવા વર્ણાંક પર આંતરરાષ્ટ્રીય સર્જક સુધી લઈ જાય છે.

‘એક માણસને એવી ટેવ’ નિબંધસંગ્રહની ભાષાશૈલી સરળ છે. જેમાં ભાષાનો વધારે પડતો આલંકારિક પ્રભાવ નથી. સર્જકે ઓછા શબ્દોથી અસરકારક આલેખન કર્યું છે. મિત્ર કાનુડો (બિપિન) જયંતીભાઈ નાથી, ફિરોઝ શાહ મહેતા, બેબી હાલદાર અને એમ.બી.એ. થયેલો યુવાન સુરતમાં ફુગ્ગાવાળાને ફુગ્ગા વેચવામાં મદદ કરનારના ઓછા શબ્દોથી અસરકારક રેખાચિત્ર રજૂ કર્યાં છે. સારા કાર્યમાં વિશ્વાસ રાખી નાનાં-નાનાં સારાં કાર્યો કરતા વ્યક્તિઓને શાબાશી પાઠવતા પત્રોનું આલેખન પણ અહીં ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. સર્જકનો પોતીકો અવાજ, સંવેદના અને તેમનું ભાવશાળી સામાજિક નિસબત સાથેનું કથન આ સંગ્રહમાં છે. ‘પરીક્ષામાં છબરડા વિશે પોપટલાલ’માં વર્તમાન પરીક્ષા વિશેનો કટાક્ષ અને વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરીને શિક્ષણ અને સમાજ સાથે ચેડાં કરનાર સામે વ્યંગ કર્યો છે. ‘કાલ્પનિક શાળાનું કાલ્પનિક પ્રવેશપત્ર’ નિબંધમાં શિક્ષણ બોજ કે સજા નહીં પણ નાગરિક ઘડતરનું તીર્થસ્થાન બની રહી. તેમાં રળિયામણા શિક્ષકનું ચરિત્ર દેખાય છે.

આ સંગ્રહના અડતાલીસ નિબંધોમાં શિક્ષણ, સાહિત્ય, સમાજ સાથેની નિષ્ઠા કે નિસબત, સંસ્કૃતિ વિશેનું ચિંતન, મનન અને ચિંતા રજૂ થયાં છે. પરંતુ વ્યક્તિથી સમષ્ટિ સુધીની યાત્રા આ સંગ્રહમાં કળાત્મક રીતે નિરૂપિત થયેલી છે.

[‘એક માણસને એવી ટેવ’ (નિબંધસંગ્રહ), લે. યોગેન્દ્ર પારેખ, પ્રકા. હેલી પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ડિસેમ્બર, ૨૦૧૧, પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૧૨+૧૮૦, મૂલ્ય : ૧૪૦/-]

ડો. દિનેશ જે. કણઝરિયા

દલિત સાહિત્ય એ સમાજનું વરવું દર્પણ છે : જોસેફ મેકવાન-આંગળિયાત નવલકથામાંથી

એબ્સ્ટ્રેક્ટ

સાહિત્ય એ દલિત સમાજની મુક્તિઝંખનાની મશાલ બને અને પ્રમાણમાં મુક્તિ પામેલો દલિતભદ્ર મશાલથી બને દલિત સાહિત્યકારોની સામાજિક આર્થિક પાર્શ્વભૂમિકાનો અભ્યાસ એ દલિત વિરોધી આંદોલનોએ ગુજરાતના દલિત સાહિત્ય ચાલના પૂરી પડી છે. ગુજરાતમાં સર્વપ્રથમ દલિત સફાઈ કામદારો વેતન અને કામની પરિસ્થિતિના મુદ્દે હડતાલ પર ગયા હતા તે સમયે આ હડતાલ કચડી નાખવામાં આવી હતી. દલિતભદ્રનાં આંદોલનો પ્રવેશદ્વાર તરીકેના અનામતના ઉપયોગો સામે ન હતા પરંતુ ત્રણ સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ રોસ્ટર કેરી ફોરવર્ડ અને ઇન્ટર ચેન્જેબિલિટી સામે હતાં. અહીં બંધારણીય પ્રેરિત અનામતની નીતિની સમીક્ષા કરવાનો ઉદ્દેશ્ય નથી, પરિણામે દલિતો અને સવર્ણો સામસામે મુકાઈ ગયા. ૧૯૮૧ પછી ગુજરાતી સાહિત્ય દલિત સાહિત્ય ન ઉલ્લેખી શકાય તેવા દલિત તરીકે બહાર આવ્યો. ગુજરાતમાં જેને ગુજરાતી સમાજ અને સંસ્કૃતિનો મુખ્ય પ્રવાહ કહીએ છીએ. આ મુખ્ય પ્રવાહને લોકપ્રિય સ્વરૂપે ગુજરાતમાં મહાજન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગાંધીવાદી પ્રવાહ આ મહાજન પ્રવાહ સાથે દૂધમાં ખાંડ ભળે તેમ ભળી ગયો હતો પરંતુ ગુજરાતનો વિકાસ જેમ જેમ થતો ગયો તેમ તેમ નવી અને વધુ પ્રમાણમાં જીવનતકો પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપવર્ગો આગળ આવ્યા.

કી-વર્ડ : દલિત સમાજ, સફાઈ કામદારો, સમાંતર ઉપવર્ગો, ઉપશ્રેણીઓ, મૂડીવાદ, સંઘર્ષ, મથામણ, સાહિત્ય દર્પણ, રોસ્ટર, બજારવ્યવસ્થા, કર્મશીલતા

ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાને દેશનું કલંક પણ ગણાવ્યું અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ઉદાહરણરૂપ બની અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા પ્રયાસો કરાયા તેની સાથે સાથે ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો દ્વારા લેખકો, કવિઓ, નવલકથાકારો, ગઝલકારો, વગેરે ગુજરાતી સાહિત્યનાં લખાણોથી સમાજમાં દલિત ચેતનાનાં કાર્યો કર્યાં છે. ગુજરાતમાં સમર્થ દલિત સાહિત્યકારના સામાજિક સંદર્ભોમાં જોસેફ મેકવાનનું નામ અમર છે. તેમણે દર્શાવેલ ‘આંગળિયાત’ નવલકથામાં દલિત પાત્રોની કથા છે, જેમાં સવર્ણ અવર્ણ પાટીદાર અને દલિત તણાવાણાથી

વણાયેલ સાહિત્ય છે. સંપાદનોમાં દલિત વિશેના સાહિત્ય સંદર્ભો જોવા મળે છે. તેમણે દલિત ભદ્ર કે દલિત વિરોધી આંદોલનોના વિચારો રજૂ કરવાની સાથે ઉપવર્ગોનો સમાંતર પ્રવાહ સમજાવ્યો છે. તેમના સાહિત્યમાં દલિતો પ્રત્યે થતા અન્યાય, શોષણને ઉજાગર કર્યા છે. શિક્ષણ અને નોકરીમાં અનામતમાં અમલની શરૂઆત થતાં સંગઠિત ક્ષેત્રોમાં દલિતોનું આગમન શરૂ થયું. દલિતોમાં ઘણાને ભૂતકાળમાં અસ્પૃશ્યતાના ભેદભાવના કડવા અનુભવો થયા હતા, હવે સંગઠિત ક્ષેત્રના સાક્ષરી વ્યવસાયમાં આ વેદનાને વ્યક્ત કરવા જેટલી મોકળાશ મળી. દલિતોનાં ઘણાં બધાં કામ ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓ તરીકે સ્વતંત્ર વ્યવસાયીઓ છે. તેમને ભૂતકાળમાં અને તેમાંના કેટલાકને હાલમાં પણ અસ્પૃશ્યતાના કડવા અનુભવો થયા હશે.

જોસેફ મેકવાનનો પરિવેશ ગ્રામીણ ખરો પરંતુ દલિત વર્ગનો છે. ઓડ ગામના ઊંડા કૂવા દીકરી એનાં મા-બાપ મૂઆ. જેની અળખામણા કહેવતા ધરાવતા ગામમાં પણ દલિત વાસની સ્થિતિ કેવી હશે. ઉપવર્ગો વ્યાપક બજારવ્યવસ્થાનો ભાગ હોવા સાથે આ દલિતો, આદિવાસીઓ, સ્ત્રીઓ, વગેરે ઉપશ્રેણીઓએ પોતાની ઓળખ ભારપૂર્વક કરવા માંડી. આમાં ઉપશ્રેણીનું મહત્ત્વ વધ્યું. આ કાર્ય દરમ્યાન કર્મશીલને પરિચય અને અસર થતાં જોસેફભાઈ ખુદ એક સામાજિક રાજકીય કર્મશીલ બની જાય છે. ગુજરાતમાં દલિત સાહિત્યની શરૂઆત ૧૯૮૦માં દલિત પેન્શરથી થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય કોણ રચે તેવું જોસેફ મેકવાન વક્તવ્ય આપે છે. જોસેફ મેકવાને સાહિત્યની તેમના કર્તૃત્વની અને દલિતની વાત કરી તે સમયે તેમને ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, જેથી ગરીબોને તેમનો હક્ક મળી રહે. જોસેફ મેકવાનના ગુજરાતી સાહિત્ય ઘરનો દીવો નામની વાર્તામાં જોસેફને ચંદુ મહેરિયાનો સંપર્ક થતાં પ્રાર્થના સમાજ હોલમાં જોસેફ મેકવાનનું પ્રવચન ગોઠવાય છે. જેને કારણે દલિત અભિવ્યક્તિ માટે વાતાવરણ બંધાય છે. આથી ૧૯૫૬થી ૧૯૮૪ સુધી સામાન્ય સાહિત્ય રચ્યા બાદ ૧૯૮૫માં વ્યથાનાં વીતકથી તેમની દલિત સાહિત્યની સફર થાય છે. જોસેફ મેકવાનના ગુજરાતી સાહિત્ય ઘરનો દીવો નામની વાર્તામાં જોસેફને ચંદુ મહેરિયાનો સંપર્ક થતાં પ્રાર્થના સમાજ હોલમાં જોસેફ મેકવાનનું પ્રવચન ગોઠવાય છે.

સમાજના સંદર્ભમાં જનજીવનનું પ્રતિનિધિત્વ સામાજિક સંદર્ભમાં એમના જીવતરો વગેરેનું સામાજિક સંદર્ભ હેઠળ ગુજરાતી સાહિત્ય કોણ રચે તેવું જોસેફ મેકવાન વક્તવ્ય આપે છે. માણસ ગમે તેટલો સમૃદ્ધ હોય પણ તેને કોઈકની

કરુણ કથા કે કરુણ ગાથા આકર્ષે છે, જે કોઈ દુઃખદર્દી, સંઘર્ષો, મથામણો છે, તો મૂડીવાદના નવ પ્રદેશમાં તે સાથે જ રહેવાનું છે. સમાજને આવા સાહિત્યની ગરજ જણાય છે. જોસેફ મેકવાન એ સમાજના પ્રશ્નોના ખૂબ રસ લેતા કોઈના લગ્ન, છૂટાછેડા, બળાત્કાર, ગરીબી, વગેરેના પ્રશ્નો ખાસ ધ્યાન દઈ સંભાળતા અને તેને ઉકેલતા, તેથી તેમને શિક્ષણથી વિસ્તરી લોકશિક્ષણ સુધીની તેમની કર્મયાત્રા રહી છે.

સંદર્ભ-સૂચિ :

(૧) સાહિત્ય અને સમાજ, અનડા પ્રકાશન.

(૨) આંગળિયાત, જોસેફ મેકવાન, ડિવાઇન પબ્લિકેશન.

પ્રો.ડો. બિપિન વાઘેલા

‘બાંધકામ ક્ષેત્રના સ્થળાંતરિત કામદાર’ એક

સમાજશાસ્ત્ર અભ્યાસ :

(અમદાવાદ શહેરના સંદર્ભમાં)

પ્રસ્તાવના :

ઈ.સ. 1750થી ઈ.સ. 1850 સુધીનો સમય ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના સમય તરીકે ઓળખાય છે. ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી ઔદ્યોગિકીકરણનો ઝડપી વિકાસ થયો છે. આ ઔદ્યોગિકીકરણને કારણે હસ્ત ઉદ્યોગ અને ગૃહ ઉદ્યોગને બદલે કારખાનાપદ્ધતિ અમલમાં આવી. ઔદ્યોગિકીકરણને કારણે શહેરીકરણનો પણ વિકાસ થવા લાગ્યો. જેના કારણે કામદારો શહેરો તરફ આવવા લાગ્યા. પ્રસ્તુત અભ્યાસ બાંધકામ ક્ષેત્રના સ્થળાંતરિત કામદારોમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તેમ જ આર્થિક બાબતોમાં કેવાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસના હેતુઓ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ બાંધકામક્ષેત્રના સ્થળાંતરિત કામદારોનું સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનની પાર્શ્વભૂમિકાને સમજવી તેમ જ સ્થળાંતરિત કામદારોની સમસ્યાઓનાં કારણો, અસરો અને ક્રિયાત્મક પગલાંઓ જાણવાં.

ઉત્તરદાતાનું કૌટુંબિક જીવન, ઉત્તરદાતાનું લગ્નજીવન, ઉત્તરદાતાનો વ્યવસાય, ઉત્તરદાતાનું શિક્ષણ, વતન તેમ જ તેનો ધાર્મિક સંપ્રદાય, વગેરે વિશેની જાણકારી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ સામાજિક ક્રિયાત્મક સંશોધન પ્રકારનું છે. જેમાં વર્ણાત્મક આંકડાકીય માહિતી દ્વારા સંશોધનસમસ્યાને સમજવા, તપાસવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેમ જ આ અભ્યાસ વર્ણાત્મક વિશ્લેષણાત્મક સંશોધનપદ્ધતિને અમલમાં મૂકે છે, જેમાં મુખ્યત્વે સર્વેક્ષણ, વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ, સંબંધાત્મક અને વિકાસાત્મક પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે.

નમૂના પસંદગી :

પ્રત્યેક સંશોધનમાં સંશોધકે પ્રથમથી નક્કી કરી લેવું પડે છે કે તેણે માહિતી મેળવવા માટે સમગ્ર ક્ષેત્રને આવરવાનું છે કે માત્ર તેના થોડા ભાગ પૂરતું મર્યાદિત

રહેવાનું છે.

સંશોધકો સમગ્રના થોડા ભાગનું પરીક્ષણ કરીને સમગ્ર વિશે અનુમાન કરે છે, સામાન્યીકરણો કરે છે અને તારણો તારવે છે. અમદાવાદ શહેરમાં આવતા બાંધકામક્ષેત્રમાં સ્થળાંતરિત કામદારો ઘણા બધા છે. પરંતુ તેમાંથી 300 કામદારોને આકસ્મિક યદચ્છ નિદર્શન પદ્ધતિથી પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અમદાવાદ શહેરમાં આવેલ બાંધકામક્ષેત્રમાં સ્થળાંતરિત કામદારોને જેઓ સાઈટ પરથી કે કામ મેળવવાના સ્થળેથી જ નિદર્શમાં સમાવવામાં આવ્યા છે.

- ઉત્તરદાતા તરીકે 18 વર્ષથી વધુ ઉંમરનાં સ્ત્રી-પુરુષ સભ્યોને પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે.

- જ્યાં કામદારો એકઠા થાય છે તે દરેક ચાર રસ્તા અને બાંધકામના સ્થળ પરથી ઉત્તરદાતાની પસંદગી આકસ્મિક યદચ્છ નિદર્શ પદ્ધતિથી કરવામાં આવી છે.

માહિતી એકત્રીકરણની પ્રયુક્તિઓ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રાથમિક અને ગૌણ માહિતી એકત્ર કરવામાં આવેલ છે.

પ્રાથમિક માહિતી : પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રાથમિક માહિતીનો સ્રોત સંશોધનક્ષેત્ર એટલે કે અમદાવાદ શહેરમાં આવતા બાંધકામક્ષેત્રમાં સ્થળાંતરિત કામદારો છે. મુલાકાત, નિરીક્ષણ અને મુલાકાત અનુસૂચિનો ઉપયોગ કરી પ્રાથમિક માહિતી એકત્ર કરવામાં આવેલ છે.

ગૌણ માહિતી :

- સરકારી અર્ધસરકારી પ્રકાશનોમાંથી
- વ્યાવસાયિક પ્રકાશનોમાંથી
- આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રકાશનોમાંથી
- પીએચ.ડી.શોધનિબંધોમાંથી
- નવા માર્ગ, અર્થ સંકલન તેમ જ વસ્તી ગણતરીના અહેવાલોમાંથી

માહિતી લેવામાં આવી છે.

સંશોધનની સૈદ્ધાંતિક ઉપયોગિતા :

પ્રસ્તુત સંશોધન સમાજશાસ્ત્રીય અને ક્રિયાશીલ સમાજશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ઉપલબ્ધ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ માટે ઉપયોગી બનશે. ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, નગર સમાજશાસ્ત્ર, ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્ર તેમ જ સમાજશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોની રચના અને ચકાસણીમાં ઉપયોગી થશે.

વ્યવહારિક ઉપયોગિતા :

- બાંધકામક્ષેત્રમાં સ્થળાંતરિત કામદારોનાં સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક જીવન જાણવામાં ઉપયોગી બનશે.
- અભ્યાસ દ્વારા બાંધકામક્ષેત્રમાં જોડાયેલા સમુદાયની સમસ્યાઓનાં કારણો, તેની અસરો અને ઉકેલોની જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.
- બાંધકામક્ષેત્રમાં કામદારો માટે ભાવિ કાર્યક્રમો, નીતિ, યોજનાઓ બનાવવામાં સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને ઉપયોગી બનશે.

માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન :

ઉત્તરદાતાના આર્થિક અને આરોગ્યના જીવનની કુટુંબની માસિક આવક, બચત, દેવું, સાધનો વ્યવસાયનો આધાર, વ્યવસાયનાં કારણો, પરિવારના ગૌણ વ્યવસાય તેમ જ ઉત્તરદાતાના પરિવારમાં કોઈ સભ્યની બીમારી, માંદગીનાં કારણો, માંદગીમાં સારવાર કુટુંબના સભ્યોમાં વ્યવસાયનું પ્રમાણ કામના સ્થળ પર મળતી આરોગ્ય સુવિધાઓ, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓનું ડોક્ટરી પરીક્ષણ, પ્રસૂતિ વખતે લેવામાં આવતી મદદ અને સ્થળાંતરિત કામદારોના આરોગ્યવિષયક વલણો, ખોરાક વગેરેથી માહિતી દર્શાવવામાં આવી છે.

બાંધકામક્ષેત્રના સ્થળાંતરિત કામદારોને સ્થળાંતર કરવા પાછળનાં કારણો, શહેરમાં આવ્યા પછી પડતી મુશ્કેલીઓ, જેવી કે, રહેઠાણ, કામ મેળવવાની, કામ પર જાય ત્યારે મળતી સુવિધાઓ, બાળકોને સાચવવાની જવાબદારી, કામના સ્થળે કેવા અકસ્માત થાય, અકસ્માતમાં માલિક તરફથી મળતું વળતર, રહેઠાણના સ્થળે પડતી મુશ્કેલીઓ, જેવી કે, પાણી, ખોરાક બનાવવો, દૈનિક પ્રક્રિયા કરવી, વગેરે વિશેની માહિતી કોષ્ટક દ્વારા રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

તારણો :

બાંધકામક્ષેત્રના સ્થળાંતરિત કામદારોના આર્થિક જીવનનાં તારણો

- અભ્યાસ હેઠળના તમામ એટલે કે 300 (100 %) ઉત્તરદાતા આર્થિક ઉપાર્જન માટે સ્થળાંતર કરેલ જોવા મળે છે.
- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સૌથી વધુ પ્રમાણ 124 (41.33 %) કડિયાકામ કરનાર કામદારોનું છે.

મજૂરીકામ કરનારા કામદારો 80 (26.66 %) છે. આ મજૂરીકામ કરનારમાં સૌથી વધુ પ્રમાણ મહિલાઓ તેમ જ 10થી 14 વર્ષનાં બાળકો જોવા મળે છે. 62 (20.67 %) કામદારો સેન્ટિંગને લગતા કામમાં જોડાયેલા જોવા મળે છે. કલરકામ, પ્લમ્બર અને સુથારીકામ કરનારની સંખ્યા અનુક્રમે 19 (6.34 %), 08 (2.67 %) અને 07 (6.34 %) છે.

આવકના આધારે સધ્ધરતા અને પછાતપણાનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં 141 (47 %) ઉત્તરદાતાની આવક 75,000થી વધુ છે, જ્યારે 159 (53 %) કામદારોની વાર્ષિક આવક 75,000થી પણ ઓછી જોવા મળે છે. બાંધકામક્ષેત્રમાં બારેમાસ કામ ન મળતું હોવાથી તેમ જ સ્થળાંતરિત થઈને આવેલ કામદારોને રોજ કામ મળતું ન હોવાથી વાર્ષિક આવક નીચી જોવા મળે છે. બાંધકામક્ષેત્રના વ્યવસાય સિવાય ધંધા-ઉદ્યોગોમાં કામગીરી કરવા માટેની સજ્જતા અને કુશળતાનો અભાવ છે. સખત પરિશ્રમનો કામોમાં અને અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં તેઓ જોડાયેલા છે. પરિણામે, તેમની આવક નીચી રહેવા પામી છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં 95 (31.66 %) ઉત્તરદાતાઓ ખુલ્લામાં રહે છે કે જેઓને કોઈ જ પ્રકારનું મકાન નથી. 35 (11.66 %) ઉત્તરદાતાને ઝૂંપડું છે. 42 (14 %) ઉત્તરદાતાને કાચું મકાન છે. 99 (33 %) ઉત્તરદાતાને પતરાંવાળું મકાન છે. 29 (9.68 %) ઉત્તરદાતાને પાકું મકાન છે. તેથી કહી શકાય કે તેઓને અમદાવાદ શહેરમાં કાયમી વસવાટ કરવાની ઇચ્છા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બાંધકામક્ષેત્રના કામદારો કેવી રીતે કામ લે છે તે જોતાં 16 (5.34 %) ઉત્તરદાતાઓ કોન્ટ્રાક્ટ ઉપર કામ લે છે. જેમાં કલરકામ, સુથારીકામ, વગેરે જેવાં કામો કોન્ટ્રાક્ટ ઉપર લેતા જોવા મળે છે. જ્યારે 284 (94.66 %) ઉત્તરદાતાઓ છૂટક કામ લે છે, જેમાં કડિયાકામ, મજૂરીકામ, સેન્ટિંગકામ, ફ્લોરિંગનું કામ, વગેરે જેવાં કામ લેતાં જોવા મળ્યા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં 51 (17 %) ઉત્તરદાતાઓને પર-ડે 400થી 500 રૂપિયા મળે છે અને 226 (75.34 %) ઉત્તરદાતાઓને પર-ડે 600થી 700 રૂપિયા મળે છે. જ્યારે 23 (7.66 %) ઉત્તરદાતાઓને 800થી વધુ રૂપિયા વેતનમાં મળે છે, જેઓ પ્લાસ્ટર કરવાનું તેમ જ ચણતરનું કામ કરે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બાંધકામક્ષેત્રમાં કામદારોને કામ કરતાં કોઈ અકસ્માત કે ઈજા પહોંચી હોય તો તેઓને માલિક કે કોન્ટ્રાક્ટર દ્વારા દવા-દારૂ કરાવવાનાં નાણાં મળે છે તે જોતાં 281 (93.66 %) ઉત્તરદાતાને કોઈ મદદ મળતી નથી, જ્યારે 19 (6.34 %) ઉત્તરદાતાને કોઈ શારીરિક ઈજા કે અકસ્માત થાય તો માલિક કે કોન્ટ્રાક્ટર દ્વારા તેને દવાદારૂ કરાવવાનાં નાણાં ચૂકવવામાં આવે છે.

સૂચનો :

- અમદાવાદ શહેરમાં બાંધકામક્ષેત્રના સ્થળાંતરિત કામદારોનું જીવનનિર્વાહ બાંધકામના કામ પર આધારિત છે.
- બાંધકામક્ષેત્રમાં કામ કરતા કામદારોને ઉપયોગમાં લેવાતાં સાધનો, જેમ કે,

સેન્ટિંગને લગતો સામાન, ચણતરને લગતાં સાધનો, મિક્સર મશીન, વગેરે જેવાં સાધનો ખરીદવા સહાય આપવી.

- સ્થળાંતરને ઘટાડવા માટે સ્થાનિક કક્ષાએ ગામમાં જ રોજગારી મળે તેવાં પગલાંઓ લેવાં જોઈએ. એ માટે નાના ગૃહઉદ્યોગની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

સંદર્ભ-સૂચિ :

1. જિલ્લાની આંકડાકીય રૂપરેખા, 2011-12, અમદાવાદ જિલ્લા પંચાયત કચેરી
2. દોશી હરેશ, (1990), નગર સમાજશાસ્ત્ર, અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય

ડો. કુંજ વિહારી જી. મકવાણા

આધુનિક મનોવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ : તાજેતરનાં સંશોધનપ્રવૃત્તિઓ અને ભવિષ્યની દિશાઓનું સમીક્ષાત્મક અવલોકન

આધુનિક માનસશાસ્ત્ર આજે એક એવી અવસ્થાને પહોંચી ગયું છે, જ્યાં તે વૈજ્ઞાનિક શોધો, ટેકનોલોજીનો વિકાસ, સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા અને વૈશ્વિક આરોગ્ય પડકારોના જટિલ વણાટ વચ્ચે કાર્યરત છે. માનવ મગજ અને વર્તનના ઊંડા અભ્યાસ માટે ન્યુરોસાઇકોલોજી, ન્યુરોએમેજિંગ અને ન્યુરોબાયોલોજી જેવી નવી પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થયો છે, જેનો ઉપયોગ વિવિધ માનસિક અવસ્થાઓનાં બીમારીઓનાં નિદાન અને સારવાર માટે બાયોમાર્ક્સ શોધવા માટે થાય છે. ફંક્શનલ એમઆરઆઇ (fMRI), પોઝિટ્રોન એમિશન ટોમોગ્રાફી (PET) અને EEG જેવી ટેકનિક્સથી ડિપ્રેશન, સ્કિઝોફ્રેનિયા, ADHD જેવી કઠિન માનસિક અવસ્થાઓના તંત્રજાળ અને ન્યુરલ નકશા સમજાવવામાં મહત્વપૂર્ણ સફળતા મળી છે. આ સાથે, ક્લિનિકલ થેરાપી ક્ષેત્રે, Acceptance and Commitment Therapy (ACT), Dialectical Behavior Therapy (DBT) અને Compassion-Focused Therapy જેવી પદ્ધતિઓથી સારવાર વધુ દયાળુ, વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સાંસ્કૃતિક રીતે અનુરૂપ બની છે. ડિજિટલ માનસિક આરોગ્ય સાધનો—જેમ કે, ઓનલાઇન થેરાપી પ્લેટફોર્મ, ચેટબોટ, મોબાઇલ એપ્લિકેશનો—એ માનસિક આરોગ્ય સેવાઓને વ્યાપક બનાવી છે અને તેનું લોકલભ્યકરણ થયું છે. સંશોધન દર્શાવે છે કે internet-based Cognitive Behavioral Therapy (iCBT) એ ડિપ્રેશન અને ઍઝાયટી જેવી સ્થિતિઓમાં નોંધપાત્ર લાભ આપ્યો છે. રમતોના માનસશાસ્ત્રમાં, હવે માત્ર શારીરિક તૈયારી જ નહીં, પણ લક્ષ્ય, પ્રેરણા, કલ્પનાત્મક તાલીમ અને ન્યુરોફીડબેક જેવી ટેકનિક્સ વડે ખેલાડીઓના મનોવિજ્ઞાનિક પ્રદર્શન સુધારવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં, એથલેટ્સની ભાવનાત્મક સ્થિરતા અને ટીમવર્ક માટે માનસશાસ્ત્રીઓની ભૂમિકા સતત વધી રહી છે. સાંસ્કૃતિક માનસશાસ્ત્ર એક અલગ દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે જ્યાં નોન-વેસ્ટર્ન સમુદાયોમાં સ્થાનિક મૂલ્યો અને માન્યતાઓને ધ્યાને લઈને Interventions વિકસાવવામાં આવે છે. ઇંડિજિનસ સાઇકોલોજી અને કોમ્યુનિટી આધારિત સંશોધન દ્વારા માનસિક આરોગ્યનાં મોડલો વધુ પ્રામાણિક

અને લોકલાગણીય બન્યાં છે. વિશિષ્ટ ઉદાહરણરૂપે, લોએન્ડ મિડલ ઇન્કમ દેશોમાં ‘ટાસ્ક-શિફ્ટિંગ’ મોડલનો સફળ અમલ થયો છે, જ્યાં તાલીમપ્રાપ્ત નોન-સ્પેશિયાલિસ્ટો દ્વારા મૂળભૂત માનસિક આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. કૃત્રિમ બુદ્ધિ (AI) અને મશીન લર્નિંગ આધારિત મોડલો માનસશાસ્ત્રનાં મૂલ્યાંકન અને નિદાન પ્રક્રિયામાં ક્રાંતિ લાવી રહ્યાં છે. AI સિસ્ટમો હવે વ્યક્તિના બોલચાલ, ચહેરાના હાવભાવ અને ડિજિટલ વલણના વિશ્લેષણથી ડિપ્રેશન, PTSD, અને સોશિયલ એનકસાયટી જેવી સ્થિતિઓનું આગોતરું નિદાન કરી શકે છે. AI દ્વારા વ્યક્તિગત ઇન્ટરવેન્શન ડિઝાઇન, જોખમ મૂલ્યાંકન અને થેરાપી ટ્રેકિંગ શક્ય બન્યું છે, છતાં એ સાથે ડેટા ગોપનીયતા, નૈતિક દાયિત્વ અને અસમાનતા જેવી ચિંતાઓ પણ ઉદ્ભવ્યાં છે. ભવિષ્યમાં, માનસશાસ્ત્ર વધુ આંતરવિષયક બની રહ્યું છે—જેમ કે, જીનેટિક્સ સાથે સંકળાયેલું Behavioral Genetics, ડિજિટલ ફીનોટાઇપિંગ, વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી આધારિત થેરાપી અને પર્યાવરણ સાથે જોડાયેલ ઈકો-સાઇકલોજીમાં નવી દિશાઓ ઊભી થઈ રહી છે. આજના વૈશ્વિક સ્તરે માનસિક આરોગ્યને મજબૂત બનાવવા માટે interdisciplinary collaboration, લાગુ થતી ઇવિડન્સ આધારિત પદ્ધતિઓ અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં અનુરૂપ નીતિઓ અપનાવવાની જરૂર છે. જોકે, માનસિક આરોગ્ય માટેનાં સ્તિગ્મા, સંસાધનોની અછત અને ટેકનોલોજી વિખેપ (ડિજિટલ ડિવાઇડ) જેવા પડકારો હજુ પણ રહેલા છે, છતાં સંશોધન અને નવીનતા માનસશાસ્ત્રને વધુ માનવકેન્દ્રિત, નૈતિક અને અસરકારક બનાવવા દિશામાન બની રહ્યાં છે. સાબિત થયું છે કે માનવ મગજનાં રહસ્યો ઉકેલવા માટેના પ્રયત્નોમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમો, ટેકનોલોજી અને સામાજિક સંવેદનશીલતાનું સંકલન અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્ર હવે માત્ર દુઃખ દૂર કરવાનું સાધન નથી, પરંતુ માનવક્ષમતા, આત્મ-સહાનુભૂતિ અને સમુદાય કલ્યાણ તરફ દોરી જતો માર્ગ બની રહ્યું છે.

1. પરિચય

માનસશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર બહુવિધ શિસ્તોની સંકળાવટ, વૈશ્વિક માનસિક આરોગ્ય ચિંતાઓ અને ટેકનોલોજી સાથેની સંકલનથી પરિવર્તન પામતું રહ્યું છે. આ બદલાવથી વૈચારિક મોડલ, નિદાન પદ્ધતિઓ અને થેરાપી મથામણો પુનઃવ્યાખ્યાયિત થઈ રહી છે. આધુનિક સમયમાં સાબિત થયેલી અને સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ માનસિક આરોગ્ય સેવાઓ માટેની માંગ વધી રહી છે, જેના કારણે માનસશાસ્ત્રીઓ વધુ જટિલ પાથોલોજી અને વિવિધ સમાજ સાથે કામ કરી રહ્યા છે.

2. ન્યુરોસાઇકલોજી અને બ્રેઇન ઇમેજિંગમાં આગવી પ્રગતિ

અત્યાધુનિક તંત્રોમાં ફંક્શનલ એમઆરઆઇ (fMRI), પોઝિટ્રોન એમિશન ટોમોગ્રાફી (PET) અને ઇલેક્ટ્રોએન્સેફલોગ્રાફી (EEG)નો સમાવેશ થવાથી મગજ અને વર્તન વચ્ચેના સંબંધોને વધુ ચોકસાઈથી સમજવામાં સફળતા મળી છે. તાજેતરનાં સંશોધનમાં ડિપ્રેશન, સ્કિઝોફ્રેનિયા અને ADHD જેવી અવસ્થાઓ માટે બાયોમાર્ક્સ ઓળખાયા છે, જે વહેલા નિદાન અને લક્ષિત સારવારને શક્ય બનાવે છે. મોટા પાયે બ્રેઇન મેપિંગ પહેલો અને કનેક્ટોમ પ્રોજેક્ટો દ્વારા ન્યુરલ પ્લાસ્ટિસિટી, સંજ્ઞા નેટવર્ક્સ અને ભાવનાત્મક નિયમનને વધુ સારી રીતે સમજવામાં આવ્યા છે, જે ટ્રોમા, સ્ટ્રોક અને ન્યુરોડેવલપમેન્ટલ વિકારોની સારવાર માટે સહાયક બન્યા છે.

3. ક્લિનિકલ માનસશાસ્ત્ર અને સાઇકોથેરાપીમાં નવીનતા

ક્લિનિકલ માનસશાસ્ત્ર હવે માઇન્ડફુલનેસ, સ્વીકાર આધારિત થેરાપી અને ટ્રોમા સંવેદનશીલ સંભાળ જેવી પદ્ધતિઓની સાથે નવી દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે. DBT, ACT અને Compassion-Focused Therapy જેવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ હવે વ્યાપકપણે થઈ રહ્યો છે. ડિજિટલ માનસિક આરોગ્ય સાધનો જેવાં કે ઓનલાઇન થેરાપી પ્લેટફોર્મ, ચેટબોટ અને મોબાઇલ એપ્લિકેશન્સ માનસિક આરોગ્ય સેવાઓની પહોંચને વિસ્તારી રહ્યાં છે. સંશોધન અનુસાર ઇન્ટરનેટ આધારિત CBT (iCBT) સામાન્ય ડિપ્રેશન અને ઍંજાયટી માટે અસરકારક સાબિત થઈ રહી છે.

4. રમતોનું માનસશાસ્ત્ર અને પ્રદર્શન સુધારણા

રમતગમતના માનસશાસ્ત્રક્ષેત્રે લવચીકતા, પ્રેરણા અને સાયકોફિઝિયોલોજિકલ પ્રતિસાદ પદ્ધતિઓના સંશોધનમાં વધારો થયો છે. તાજેતરના સંશોધનમાં મનોબળ, લક્ષ્ય નિર્ધારણ અને કલ્પનાત્મક તાલીમને મહત્ત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે.

એથ્લેટ્સ માટે બાયોફીડબેક અને ન્યુરોફીડબેક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ વધતો જઈ રહ્યો છે. રમતોના માનસશાસ્ત્રીઓ હવે ભાવનાત્મક નિયંત્રણ, નેતૃત્વ તાલીમ અને ટીમ સહયોગ ક્ષેત્રે પણ કાર્યરત છે.

5. સાંસ્કૃતિક માનસશાસ્ત્ર અને વૈશ્વિક માનસિક આરોગ્ય

આધુનિક સંશોધન હવે વધુ સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય અને આર્થિક અસમાનતા તરફ દ્રષ્ટિ આપે છે. નોન-વેસ્ટર્ન સંદર્ભમાં કલ્ચરલી એડેપ્ટેડ ઇન્ટરવેન્શન્સ વધુ અસરકારક સાબિત થઈ રહી છે. ઇંડિજિનસ સાઇકલોજી અને કોમ્યુનિટી

આધારિત સંશોધનથી સ્થાનિક મૂલ્યો અને માન્યતાઓ મુજબ સેવાઓ વિકસાવવામાં આવી રહી છે. લોએન્ડ મિડલ ઇન્કમ દેશોમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવાઓમાં માનસશાસ્ત્રને સંકલિત કરવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. ‘ટાસ્ક-શિફ્ટિંગ’ મોડલ, જ્યાં તાલીમ પ્રાપ્ત નોન-સ્પેશિયાલિસ્ટ્સ મૌલિક માનસશાસ્ત્રિક સેવાને આપે છે, સફળ સાબિત થઈ રહ્યો છે.

6. કૃત્રિમ બુદ્ધિ અને માનસશાસ્ત્રિક મૂલ્યાંકન

AI હવે માનસશાસ્ત્રના મૂલ્યાંકન અને સંશોધનમાં ક્રાંતિ લાવી રહ્યું છે. AI આધારિત પ્લેટફોર્મ હવે બોલી, ચહેરાના હાવભાવ અને ડિજિટલ વર્તનનું વિશ્લેષણ કરીને માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યાઓની ઓળખ કરી શકે છે. મશીન લર્નિંગ એલ્ગોરિધમ દ્વારા નિદાનની ચોકસાઈ, જોખમ મૂલ્યાંકન અને સારવાર આયોજન વધુ અસરકારક બને છે. તેમ છતાં, ખાનગી માહિતી, જૂથ ભેદભાવ અને નૈતિક મૂલ્યો અંગે ચિંતાઓ છે, જેને ધ્યાનમાં લેવાં જરૂરી છે.

7. ભવિષ્યની દિશાઓ અને પડકારો

માનસશાસ્ત્રનું ભવિષ્ય આંતરવિષયક સહયોગ, હકીકત આધારિત ડેટા અને વ્યક્તિગત ઇન્ટરવેન્શન્સમાં રહેલું છે. નવાં ક્ષેત્રોમાં ડિજિટલ ફીનોટાઇપિંગ, જીનેટિક સાઇકલોજી, વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી થેરાપી અને ઈકો-સાઇકલોજીનો સમાવેશ થાય છે. પણ, અસ્વીકાર (સ્ટિગ્મા), કાર્યશક્તિની અછત અને ડિજિટલ કેર સંબંધિત નૈતિક પ્રશ્નો હજુ પણ પડકારરૂપ છે. તેમ છતાં, પુરાવા આધારિત અભ્યાસ અને નવીનતા માનસશાસ્ત્રને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવે છે.

8. નિષ્કર્ષ

આધુનિક માનસશાસ્ત્ર હવે વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને માનવકલ્યાણના સંગમસ્થળે ઊભું છે. ન્યુરોવિજ્ઞાન, ડિજિટલ સાધનો, સાંસ્કૃતિક માળખાં અને સર્વાંગીણ સારવાર મોડલો સાથેના સંકલનથી નવી દિશા મળી રહી છે. સંશોધન અને સતત સંવાદ માનસશાસ્ત્રને વધુ નૈતિક, જીવંત અને અસરકારક બનાવે છે.

આધુનિક માનસશાસ્ત્રના ફાયદા અને ઉપયોગિતા :

આધુનિક માનસશાસ્ત્ર માત્ર વિજ્ઞાનનું એક શાખાગત ક્ષેત્ર નથી રહ્યું, પરંતુ હવે તે જીવનના દરેક પાસા સાથે સંકળાયેલું, બહુવિધ મંચો પર ઉપયોગી અને વ્યક્તિગત તેમ જ સામૂહિક કલ્યાણ માટે અગત્યનું સાધન બની ચૂક્યું છે. મનુષ્યના મગજ, વર્તન અને ભાવનાત્મક રચનાના ઊંડા અભ્યાસને આધારે વિકસેલા આ ક્ષેત્રે હવે વૈજ્ઞાનિક તકનીકો, નવી થેરાપી પદ્ધતિઓ અને ટેકનોલોજી આધારિત પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, જે માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે

અનોખા લાભ આપે છે. આધુનિક ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી ન્યુરોવિજ્ઞાન અને ન્યુરોસાઇકલોજીના ક્ષેત્રે થયેલી ક્રાંતિમાન શોધોએ માનસિક બીમારીઓ જેવી કે ડિપ્રેશન, સ્કિઝોફ્રેનિયા, ADHD, PTSD અને ઓટિઝમ જેવા વિકારોને વધુ સારી રીતે ઓળખવા માટે સહાયતા આપી છે. ફંક્શનલ એમઆરઆઇ (fMRI), પોઝિટ્રોન એમિશન ટોમોગ્રાફી (PET) અને EEG જેવી બ્રેઇન સ્કેનિંગ પદ્ધતિઓ હવે માનસિક વિકારોના બાયોમાર્ક્સ શોધી શકે છે, જેના આધારે નિદાન વધુ ચોકસાઈભર્યું બને છે અને શરૂઆતથી જ યોગ્ય સારવાર શરૂ કરી શકાય છે. તેની સાથે સાથે, થેરાપી પદ્ધતિઓમાં પણ ઘણા આધુનિક અને વધુ વ્યક્તિગત અભિગમો વિકસ્યા છે, જેમ કે, Cognitive Behavioral Therapy (CBT), Acceptance and Commitment Therapy (ACT), Dialectical Behavior Therapy (DBT), Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR) અને Compassion-Focused Therapy (CFT) જે માત્ર બીમારી નાબૂદ કરવા માટે નહિ, પરંતુ વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ વિકાસ અને સકારાત્મક જીવનશૈલી માટે પણ ઉપયોગી બની રહી છે.

આજના ડિજિટલ યુગમાં માનસિક આરોગ્ય સેવાઓ વધુ ઉપલબ્ધ, લોકલભ્ય અને સરળ બની રહી છે. ઓનલાઇન થેરાપી પ્લેટફોર્મ, મોબાઇલ થેરાપી એપ્લિકેશન્સ, ટેક્સ્ટ આધારિત થેરાપી અને સાઇકોલોજિકલ ચેટબોટ હવે એવી વ્યક્તિઓ માટે આશીર્વાદરૂપ બન્યા છે જેમને ઇનપર્સન થેરાપી મેળવવી શક્ય નથી. સંશોધન દર્શાવે છે કે internet-based Cognitive Behavioral Therapy (iCBT) સામાન્ય ડિપ્રેશન અને ઍઝાયટી જેવી હાલતો માટે પણ એટલી જ અસરકારક સાબિત થઈ રહી છે જેટલી ટ્રેડિશનલ થેરાપી. શિક્ષણક્ષેત્રમાં પણ માનસશાસ્ત્રનો વ્યાપ વધ્યો છે, જ્યાં વિદ્યાર્થીના અભ્યાસી વલણ, સામાજિક વ્યવહાર અને ભાવનાત્મક ટકાઉપણું સુધારવા માટે સ્કૂલ કાઉન્સેલિંગ, સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ કાર્યક્રમો અને જીવનકૌશલ્ય તાલીમ આપવામાં આવી રહી છે. રમતોના ક્ષેત્રે પણ Sports Psychology દ્વારા now એથલેટ્સના પ્રદર્શન અને મનોબળ સુધારવા માટે લક્ષ્ય નિર્ધારણ, મનોબળ સંવર્ધન, કલ્પનાત્મક તાલીમ અને બાયો-ન્યુરોફીઝીયલ ટેકનિક્સનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. ખેલાડીઓ હવે માત્ર શારીરિક રીતે નહીં પણ માનસિક રીતે પણ વધુ મજબૂત બની શકે છે.

કાર્યસ્થળ પર Industrial and Organizational Psychology કર્મચારીઓની કાર્યક્ષમતા, સંતોષ, નેતૃત્વ ક્ષમતા અને ટીમ ડાયનામિક્સ માટે બહુમૂલ્ય સાબિત થઈ છે. માનસશાસ્ત્ર આધારિત મેનેજમેન્ટ અને હ્યુમન રિસોર્સ

સ્ટ્રેટેજી કાર્યસ્થળમાં કામદારોના ઉચિત મૂલ્યાંકન, મોરાલ, મૂલ્યાવર્ધન અને સારા સંબંધો સ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ બની રહી છે. અત્રે એટલું ઉમેરવું જરૂરી છે કે આધુનિક માનસશાસ્ત્ર હવે માત્ર પશ્ચિમી દેશોની મર્યાદામાં નથી રહ્યું, પરંતુ તે વિશ્વના વિવિધ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો અને સ્થાનિક જરૂરિયાતોને અનુરૂપ બની રહ્યું છે. સાંસ્કૃતિક માનસશાસ્ત્ર અને ઈંડિજિનસ સાઇકલોજીના અભિગમથી now નોન-વેસ્ટર્ન સમુદાયો માટે એનાયત થતી થેરાપી પદ્ધતિઓ વધુ અસરકારક બની રહી છે, જે લોકોનાં મૂલ્યો, પરંપરાઓ અને ભાષાઓને ધ્યાનમાં રાખે છે. ટાસ્ક-શિફ્ટિંગ મોડલ, જ્યાં તાલીમપ્રાપ્ત નોન-સ્પેશિયાલિસ્ટ વર્ગ પણ મૂળભૂત માનસિક આરોગ્ય સેવાઓ આપે છે, એ લોએન્ડ મિડલ ઇન્કમ દેશોમાં અત્યંત સફળ સાબિત થયો છે.

કૃત્રિમ બુદ્ધિ (AI) અને મશીન લર્નિંગ ટેક્નિક્સ માનસશાસ્ત્રના નિદાન અને મૂલ્યાંકન ક્ષેત્રે ક્રાંતિ લાવી રહી છે. AI આધારિત સિસ્ટમો બોલી, ચહેરાના હાવભાવ, ઓનલાઇન વર્તન અને ડિજિટલ footprints દ્વારા ડિપ્રેશન, એનક્સાયટી અથવા અન્ય સ્થિતિઓની આગોતરી ઓળખ કરી શકે છે. AIથી અસરકારક થેરાપી પ્લાનિંગ, જોખમ મૂલ્યાંકન અને ફોલોઅપ મોનિટરિંગ વધુ ઝડપી અને વિશિષ્ટ બને છે. જોકે, તેની સાથે ગોપનીયતા, નૈતિકતા અને માહિતીની સુરક્ષા જેવી ચિંતાઓ પણ ઉદ્ભવી રહી છે, જેનો ઉત્તરદાયી અને જાગૃત રીતે સામનો કરવો જરૂરી છે. ભવિષ્યમાં માનસશાસ્ત્ર વધુ વૈજ્ઞાનિક, વ્યક્તિગત અને ડિજિટલ તરફ ઊભરશે, જેમાં વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી થેરાપી, ડિજિટલ ફીનોટાઇપિંગ, જીનેટિક મેપિંગ અને ઈકો-સાઇકલોજી જેવી નવી દિશાઓ સામેલ રહેશે.

સંકલનરૂપે, આધુનિક માનસશાસ્ત્ર હવે માનવીય કુશળતાનો એક અગત્યનો કાંસોદી સ્તંભ બની ગયું છે, જે માત્ર રોગપ્રતિકારક શક્તિ જ નહીં પણ સકારાત્મક જીવનશૈલી, આત્મવિશ્વાસ, સામાજિક સહયોગ અને આંતરિક સંતુલન તરફ દોરી જાય છે. તે વ્યક્તિગત કલ્યાણ ઉપરાંત સામૂહિક ભલાઈ માટે પણ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે, જે લોકો વચ્ચે સંવાદ, સહાનુભૂતિ અને સમજૂતીનો પુલ બનાવે છે. માનસશાસ્ત્ર હવે માત્ર મનને દીક કરવાનું સાધન નથી, તે મન, મગજ અને સમાજ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવાનું વિજ્ઞાન છે—જેના દ્વારા આપણે ભવિષ્ય માટે વધુ સમજદારીભર્યા અને માનવતાવાદી સમાજની રચના કરી શકીએ છીએ.

આધુનિક માનસશાસ્ત્રનાં નુકસાન

જ્યાં આધુનિક માનસશાસ્ત્ર માનવજીવનમાં ઘણી રીતે લાભદાયક સાબિત થયું છે, ત્યાં તેની સાથે કેટલીક સ્પષ્ટ અને અમુક અજાણી નુકસાનકારક બાજુઓ

પણ જોડાયેલી છે, જેની નોંધ લેવી અત્યંત જરૂરી છે. ટેકનોલોજી આધારિત માનસશાસ્ત્રિક ઇન્ટરવેન્શન્સ, જેમ કે, ઓનલાઇન થેરાપી, ચેટબોટ્સ, મોબાઇલ એપ્લિકેશન્સ તથા AI આધારિત નિદાન સાધનોના વધુ પડતા ઉપયોગથી વ્યક્તિઓમાં માનવસ્પર્શ અને સામાજિક જોડાણની ગેરહાજરી અનુભવાતી રહે છે. માનસિક સારવાર જેવી સંવેદનશીલ પ્રક્રિયામાં યંત્રો દ્વારા ભાવનાઓની સાચી સમજદારીની અછત થતી હોય છે, જેનાથી કેટલીક વાર ગેરવિચારણા આધારિત નિદાન અથવા અભાવગ્રસ્ત સહાય મળી શકે છે. વધુમાં, ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર થતી થેરાપી દરમિયાન વ્યક્તિગત માહિતીના ગોપનીયતા હનનનું જોખમ વધે છે. ડેટા લીકેજ, ઇલેગલ ટ્રેડિંગ અથવા કમર્શિયલ ઉપયોગ જેવી ઘટનાઓ વ્યક્તિની માનસિક સલામતી માટે હાનિકારક બની શકે છે. એટલું જ નહીં, બધા માટે ઓનલાઇન થેરાપી શ્રેયસ્કર બની શકે તેમ નથી, ખાસ કરીને તેઓ માટે જેમને ડિજિટલ ઉપકરણો, ઇન્ટરનેટ અથવા ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવા માટે પૂરતી સગવડ નથી. આ ‘ડિજિટલ ડિવાઇડ’ માનસિક આરોગ્યની સેવાઓમાં વિશેષ ઊભો કરે છે, જેને કારણે સંસાધનવિહીણ અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોને પરોક્ષ રીતે નબળી સારવાર મળે છે. AI આધારિત નિદાનમાં એકમાત્ર ડેટા પર આધાર રાખવાથી વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિઓ, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો અને માનવ સંવેદનાઓનું યથાવાસ્તવિક મૂલ્યાંકન શક્ય નથી, જેને કારણે ઘણી વખત નિદાનમાં ભૂલ થવાની શક્યતા વધી જાય છે.

બીજી તરફ, આધુનિક થેરાપી પદ્ધતિઓ અને નવા નમૂનાઓ પણ કેટલીક વાર ‘પશ્ચિમી માળખાં’ પર આધારિત હોય છે, જેનો નોન-વેસ્ટર્ન, ખાસ કરીને ભારતીય અથવા સ્થાનિક સંદર્ભમાં સીધો અમલ એકંદરે અસરકારક બની શકે છે. ઘણાં સંશોધિત મોડલો અને થેરાપી અભિગમો આપણાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, સમુદાયિક વિચારસરણીઓ અને ભાષાઈ સંવેદનશીલતાને પૂરતાં સમજી શકતાં નથી, જેના કારણે થેરાપીમાં વિમુખતા, અસ્વીકાર અથવા અસંતુષ્ટિ જોવા મળે છે. વધુમાં, આજે માનસશાસ્ત્ર ખૂબ જ ‘મેડિકલાઇઝ્ડ’ થઈ ગયું છે, જ્યાં દરેક પ્રકારના વ્યક્તિત્વના રોગ તરીકે જોવામાં આવે છે અને લોકો પર નિદાનનાં લેબલ લગાવી દેવાય છે. આથી, સામાન્ય માનસિક તાણ અથવા જીવનના નૈસર્ગિક ઉતાર-ચઢાવને પણ ડાયગ્નોસિસ તરીકે જોવા જવાના પ્રવાહે માણસમાં આત્મવિશ્વાસની ખોટ અને પોતાને ‘બીમાર’ માનવાની માનસિકતા ઊભી કરી છે. આમ, ‘ઓવરપેથોલોજાઇઝેશન’ એટલે કે નાના પ્રશ્નોને પણ રોગ તરીકે વર્ગીકૃત કરવાની દૃષ્ટિથી વ્યક્તિની સ્વાભાવિક માનસિક ક્ષમતાઓની અવગણના થાય

છે. ક્લિનિકલ થેરાપી મોડલો વારંવાર વ્યક્તિ પર કેન્દ્રિત હોય છે અને સામાજિક, આર્થિક, પરિવારિક કારણોને અવગણે છે, જેનાથી માનસિક આરોગ્યનું વિશિષ્ટ કારણ ઊંડાણપૂર્વક સમજી શકાતું નથી.

અંતે, વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને ટેકનોલોજિકલ આધારો છતાં આધુનિક માનસશાસ્ત્ર હંમેશા “એક કદ દરેક માટે” (one-size-fits-all) મોડલ તરફ ઝૂકે છે, જ્યારે દરેક વ્યક્તિની સમસ્યાઓ, સંસ્કૃતિ, જીવનપદ્ધતિ અને ભાવનાત્મક દૃષ્ટિકોણ ભિન્ન હોય છે. તેથી વ્યાપક દૃષ્ટિ વગર અપાયેલ સારવાર થોડા સમય માટે ફાયદાકારક લાગી શકે છે પણ લાંબા ગાળે તે અસફળ બની શકે છે. વધુમાં, આ ક્ષેત્રમાં થતી સતત નવીનતાઓ અને પદ્ધતિઓમાં થતા ફેરફારના કારણે સાઇકોલોજિસ્ટ અને થેરાપિસ્ટ્સ પર સતત અપગ્રેડ થવાની માંગ રહે છે, જે ઘણા માટે વ્યાવસાયિક દબાણ અને બર્નઆઉટનું કારણ બની શકે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો, આધુનિક માનસશાસ્ત્રના ફાયદા સાથે કેટલીક ગંભીર ખામીઓ પણ છે— જેમાં ડિજિટલ અસમાનતા, ગોપનીયતાનું જોખમ, સાંસ્કૃતિક અસંવેદનશીલતા, ઓવરમેડિકલાઇઝેશન અને મશીન આધારિત નિર્દયતા જેવા મુદ્દાઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. જો આ પડકારોનું સંતુલિત નિરાકરણ ન લાવવામાં આવે, તો માનસશાસ્ત્ર માનવકલ્યાણથી વધુ વિમુખતાનું કારણ બની શકે છે.

ભવિષ્યનાં સંશોધનો (Future Research Directions in Psychology)

આધુનિક માનસશાસ્ત્રે છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોમાં જે ઝડપી અને પરિવર્તનશીલ વિકાસનો માર્ગ અજમાવ્યો છે, તેના આધારે આગામી વર્ષોમાં થનારાં સંશોધનો વધુ આંતરવિષયક, ટેકનોલોજી આધારિત અને વ્યક્તિગત અનુરૂપ બનવાના છે. ભવિષ્યમાં માનસશાસ્ત્ર માટેનાં સંશોધનક્ષેત્રોમાં પહેલું મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર છે ડિજિટલ ફીનોટાઇપિંગ, જેમાં વ્યક્તિના સ્માર્ટફોન, સોશિયલ મીડિયા, વિયરેબલ્સ અને અન્ય ડિજિટલ footprint દ્વારા તેના મસ્તિષ્કી અને ભાવનાત્મક આરોગ્ય અંગે સંકેતો મેળવવામાં આવશે. આ અભિગમ થકી વ્યક્તિના વર્તનનું રોજિંદું અવલોકન શક્ય બનશે, જે ચોક્કસાઈભર્યું નિદાન અને આગોતરી ચેતવણી માટે ઉપયોગી થશે. બીજું મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર છે જિનાત્મક અને મગજ આધારિત માનસશાસ્ત્ર (Genetic and Neurobiological Psychology), જ્યાં સંશોધકો વ્યક્તિના DNA, ન્યુરોઅનાતોમિકલ માળખા અને મગજની નેટવર્કિંગ પદ્ધતિઓના આધારે માનસિક વિકારોની ઊંડાણપૂર્વક સમજ મેળવશે. થર્ડ-વેવ બાયોથેરાપી અને ન્યુરોપ્લાસ્ટિસિટી જેવા વિષયો પર વધુ સંશોધન થવાની સંભાવના છે.

અનેક સંશોધનકારો હવે વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી (VR) અને ઓગ્મેન્ટેડ રિયાલિટી

(AR) આધારિત થેરાપી વિકસાવવાનું કામ કરી રહ્યા છે, જેમાં વ્યક્તિએ ચોક્કસ સંજોગોમાં પ્રવેશ મેળવી તેનું વર્તન અને ભાવનાત્મક પ્રતિસાદ જીવંત રીતે ટ્રેન અથવા મોડિફાઇ કરી શકાય છે. ખાસ કરીને PTSD, ફોબિયાઝ અને સોશિયલ ઍંજાયટી જેવી સ્થિતિઓ માટે આ પ્રકારની ઇમર્સિવ થેરાપી વધુ અસરકારક સાબિત થવાની શક્યતા છે. સાથે સાથે, ઈકો-સાઇકલોજી (Eco-Psychology) જેવી નવી શાખાઓ પર પણ ભવિષ્યમાં વધુ ધ્યાન અપાશે, જે માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના સંબંધને સમજીને માનસિક શાંતિ અને જીવન સંતુલન તરફ દોરી જશે. કલાઇમેટ ચેન્જ અને તેનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર પડતી અસર માટે સંશોધન એ પણ ભવિષ્યનું ઉદ્ભવતું ક્ષેત્ર છે.

અત્યાર સુધીનું માનસશાસ્ત્ર વિશિષ્ટ રીતે પશ્ચિમ-કેન્દ્રિત રહ્યું છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય અને સ્થાનિક અર્થઘટનોને ધ્યાનમાં રાખીને ઈંડિજિનસ સાઇકલોજી અને સમુદાય આધારિત અભિગમોનું મહત્ત્વ વધશે. નોન-વેસ્ટર્ન દેશોમાં લોકપાથી માનસશાસ્ત્ર, પરંપરાગત ઉપાય અને આધુનિક થેરાપી વચ્ચે સંવાદ સાધવામાં સંશોધનકારો જોડાશે. સાથે, AI અને મશીન લર્નિંગ આધારિત મોડેલો હવે સાવ સાધારણ સમર્થનથી આગળ વધીને, થેરાપી અવકાશોને પોતે જ શીખી શકે એવા સ્વરૂપમાં વિકસાવવાના છે, જેમાં ‘adaptive digital therapists’ બનાવવાની દિશામાં સંશોધન થઈ રહ્યું છે. જોકે, આ સાથે નૈતિક પ્રશ્નો (જેમ કે, bias, data misuse, discrimination) માટે પણ સહિયારા જવાબદારીભર્યા અભ્યાસોની જરૂર રહેશે.

શાળા અને યુવાનો માટેની નવી પેઢીને ધ્યાનમાં રાખતાં Positive Psychology 2.0, Resilience Science, અને Developmental Neuroscience જેવા ક્ષેત્રો પર સંશોધન વધશે, જે માત્ર બીમારીના નિવારણની પણ ઉત્તમ જીવનશૈલી, આત્મવિશ્વાસ અને સમજદારીના વિકાસની દિશામાં કાર્ય કરશે. Industrial Psychology ક્ષેત્રે employee wellbeing, work-from-homeની માનસિક અસર અને AIના કર્મસ્થળ પરના પ્રભાવ માટે પણ સંશોધન શક્ય છે.

સાંકળરૂપે કહીએ તો, ભવિષ્યના માનસશાસ્ત્રમાં સંશોધન વધારે વ્યાપક, વ્યક્તિગત, સાંસ્કૃતિક રીતે સંવેદનશીલ અને ટેકનોલોજી સંકલિત બનશે. જો સંશોધનકારો માનવ અધિકાર, નૈતિકતા અને ગોપનીયતાની પરિભાષા સાથે સંવાદિત રહીને કાર્ય કરે, તો ભવિષ્યનાં સંશોધનો માનવજાતનાં સુખ અને સમૃદ્ધિ માટે એક મજબૂત પાયો પૂરો પાડી શકે છે.

સારાંશ

આધુનિક માનસશાસ્ત્ર ટેકનોલોજી, ન્યુરોબાયોલોજી, સાંસ્કૃતિક વિચારસરણીઓ અને સામાજિક પડકારોની એકતાથી સતત વિકસતું રહ્યું છે. આ લેખમાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન ન્યુરોસાઇકલોજી, ક્લિનિકલ માનસશાસ્ત્ર, રમતોના માનસશાસ્ત્ર અને કૃત્રિમ બુદ્ધિ (AI)ના વધતા પ્રભાવ જેવાં ક્ષેત્રોમાં થયેલાં મહત્વપૂર્ણ સંશોધનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત, આ સંશોધન ભાવિ દિશાઓ અને માનસિક આરોગ્ય તેમ જ પુનર્વસન ક્ષેત્રમાં તેનો પ્રભાવ દર્શાવે છે.

સંદર્ભ

- World Health Organization. (2022). Mental Health Atlas.
- National Institute of Mental Health. (2023). Research Priorities and Updates.
- Journal of Clinical Psychology, Journal of Neuropsychology, Frontiers in Psychology (2020-2024).
- American Psychological Association. (2023). Annual Review of Psychology.

ડો. બ્રિજેશ પ્રજાપતિ

કબડ્ડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ દ્વારા ચપળતા પર થતી અસરોનો અભ્યાસ

Abstract :

આ સંશોધન-અભ્યાસનો હેતુ કબડ્ડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ દ્વારા બહેનોની ચપળતા પર થતી અસરોનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ સંશોધન-અભ્યાસમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વિવિધ કોલેજોની બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંશોધન-અભ્યાસમાં 18થી 25 વર્ષની વયજૂથની બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. માપનના ધોરણમાં ચપળતાનું માપન શટલ-રન દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ જૂથ પર થતી અસરો જાણવા એકમાર્ગીય વિચરણ-સહવિચરણ પૃથક્કરણ (One Way Analysis of Covariance) કસોટી લાગુ પાડી મધ્યકો વચ્ચેના તફાવતોને Least Significant Difference Post Hoc કસોટી દ્વારા 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવ્યા હતા. જેનું તારણ આ પ્રમાણે જોવા મળ્યું હતું. પદ્ધતિસરનાં બાર (12) અઠવાડિયાંના આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ તાલીમ કાર્યક્રમથી પસંદ થતાં વિષયપાત્રોની ચપળતામાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો હતો.

પ્રસ્તાવના :

પ્રાચીન યુગનો માનવી પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા મૂળભૂત જરૂરિયાતોને સંતોષવા તથા અજ્ઞાનના ભયથી બચવા દોડતો કે વૃક્ષો અને પહાડો પર ચઢતો, નદી-નાળાં કૂદતો અને પથ્થરો તથા ભાલા ફેંકી પ્રવૃત્તિશીલ રહી, શારીરિક રીતે સક્ષમ રહેતો. જ્યારે સાંપ્રત યુગમાં અનેક ભૌતિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થતાં, માનવી શારીરિક તેમ જ માનસિક તંદુરસ્તી જાળવવા તરફ દુર્લક્ષ સેવતો થઈ ગયો છે. પરિણામે તેનું ભાવિ જીવન ખતરારૂપ બની ગયું છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયામાં જ “શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મ સાધનમ્” જેવા ઉચ્ચ આદર્શો પડેલ છે. એટલે માનવીનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવા માટે શરીરનું માધ્યમ જ ઉપયોગી બને છે, તેવી દૃઢ માન્યતા ભારતમાં પ્રચલિત હતી. રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યો અને ચરકસંહિતા વિદ્વાનોએ લખેલા વૈદકીય ગ્રંથો

ઉપરથી ભારત સર્વાંગી કેળવણીના ક્ષેત્રે કેટલું આગળ હતું તે જાણી શકાય છે.

શારીરિક શિક્ષણનું મુખ્ય કાર્ય માનવીનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનું છે. શારીરિક શિક્ષણને માનવજીવનનું અનિવાર્ય અંગ માનવામાં આવ્યું છે. શારીરિક શિક્ષણ એ કોઈ નવો શબ્દ નથી. શારીરિક શિક્ષણનું જ્ઞાન માનવીને પ્રાચીન સમયમાં પણ હતું. ગ્રીસ અને રોમના લોકો શારીરિક શિક્ષણનું મહત્ત્વ પ્રાચીન સમયમાં પણ સમજતા હતા. જ્યારે વિશ્વના બીજા લોકોમાં શારીરિક શિક્ષણનું કંઈ પણ જ્ઞાન ન હતું. ત્યારે ગ્રીસના લોકો સંગીત અને જિમ્નેસ્ટિક માનવ વિકાસનું સાધન માનતા હતા. પરંતુ તેઓ જુદા જુદા પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતા હતા.

અભ્યાસનો હેતુ :

આ સંશોધન-અભ્યાસનો હેતુ કબડ્ડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ દ્વારા ચપળતા પર થતી અસરોનો અભ્યાસ.

વિષયપાત્રોની પસંદગી :

આ સંશોધન-અભ્યાસમાં કબડ્ડી રમતની બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંશોધન-અભ્યાસ બહેનો પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન-અભ્યાસમાં 18થી 25 વર્ષની વયજૂથની બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંશોધન-અભ્યાસમાં વિષયપાત્રોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ આપવામાં આવી હતી.

માપનનાં ધોરણો :

ક્રમ	ચલાયમાન	કસોટી	માપન
1	ચપળતા	શટલ-રન (૩૦ ફૂટ)	સેકન્ડ

આંકડાકીય પ્રક્રિયા :

કબડ્ડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ જૂથ પર થતી અસરો જાણવા એકમાર્ગીય વિચરણ-સહવિચરણ પૃથક્કરણ (One Way Analysis of Covariance) કસોટી લાગુ પાડી મધ્યકો વચ્ચેના તફાવતોને Least Significant Difference Post Hoc કસોટી દ્વારા 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી.

અભ્યાસનાં પરિણામો :

સારણી-1

ચપળતા કસોટી દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથનું વિચરણ-સહવિચરણ પૃથક્કરણ

કસોટી	જૂથ			વિચરણ સહવિચરણ પૃથક્કરણ				
	આસન પ્રાણાયામ	ચક્રીય	નિયંત્રિત	વર્ગોનો સરવાળો (SS)		સ્વતંત્ર માત્રા (df)	મધ્યક વિચરણ (MSS)	F
પૂર્વ કસોટી મધ્યક	22.74	21.93	22.71	A	B 12.46	2	6.23	1.13 N/S
				W	w 476.90	87	5.48	
અંતિમ કસોટી મધ્યક	21.06	21.23	22.67	A	B 47.09	2	23.54	5.01 SIG.
				W	w 408.81	87	4.69	
સુધારેલ મધ્યક	23.60	24.90	23.86	A	B 72.63	2	36.3	47.29 SIG.
				W	W 58.36	86	0.76	

* સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ 'F' = (2,87) = 3.101 & (2,86) = 3.103

ઉપરોક્ત સારણી-1માં પૂર્વકસોટી મધ્યકોનો 'F' રેશિયો 1.13 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલવેલ્યૂ સાથે સરખાવતાં 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ ન હતો. અંતિમ કસોટી મધ્યકોનો 'F' રેશિયો 5.01 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલવેલ્યૂ સાથે સરખાવતાં 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ હતો. તેથી આપવામાં આવેલ તાલીમથી વિષયપાત્રોના દેખાવમાં સાર્થક કક્ષાએ સુધારો થયેલ સાબિત થાય છે. ઉપરાંત સુધારેલા મધ્યકોનો 'F' રેશિયો 47.29 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલવેલ્યૂ સાથે સરખાવતાં 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ હતો. જે સારણી-2માં દર્શાવેલ છે.

સારણી-2

ચપળતા કસોટી દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથના મધ્યકો વચ્ચેનો ક્રાંતિક તફાવત દર્શાવતી સારણી

મધ્યક			મધ્યક તફાવત	ક્રાંતિક તફાવત
આસન-પ્રાણાયામ	ચક્રીય	નિયંત્રિત		
23.6	24.9		1.3	0.89
	24.9	23.86	1.04	
23.6		23.86	0.26	

ઉપરોક્ત સારણી-2 મુજબ આસન-પ્રાણાયામ જૂથ ખૂબ જ સાર્થક (1.3) કક્ષાએ સુધારો જોવા મળેલ હતો. ત્યાર બાદ ચક્રીય તાલીમ જૂથ (1.04) કક્ષાએ સુધારો દર્શાવે છે. આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ જૂથની પ્રાયોગિક માવજતમાં આસન-પ્રાણાયામ જૂથને આપવામાં આવેલ તાલીમની વધુ સાર્થક અસર જોવા મળી હતી. આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ જૂથમાં પ્રાયોગિક માવજતની સાર્થક અસર જોવા મળતી હતી.

તારણ :

- પદ્ધતિસરનાં બાર (12) અઠવાડિયાંના આસન-પ્રાણાયામ તાલીમ અને ચક્રીય તાલીમ કાર્યક્રમથી પસંદ થતાં વિષયપાત્રોની ચપળતામાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો હતો.

સંદર્ભગ્રંથ :

એ.કે. ઉપ્પલ, ફિઝિકલ ફિટનેસ હાઉ ડેવલપ, (ફ્રેન્ડ પબ્લિકેશન ઇન્ડિયા, દિલ્હી, 1992)

જી.ટી. સરવૈયા અને અન્ય, શારીરિક શિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને પ્રવાહો, (પ્રથમ આવૃત્તિ, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ, 2006)

Dr. Sangeeta P. Ghate

India's Trade Tariffs and WTO Commitments: A Balancing Act

Abstract:

India's trade tariff policy presents a complex balancing act between safeguarding domestic economic interests and adhering to its commitments under the World Trade Organization (WTO). Since its accession to the WTO in 1995, India has been required to align its trade policies with international norms that promote liberalization, transparency, and non-discriminatory practices. However, tariffs continue to serve as vital tools for protecting domestic industries, generating revenue, and addressing developmental priorities such as food security and employment. This paper explores the structure and evolution of India's tariff policies, analysing their economic, social, and political underpinnings. It also examines how India has navigated the tension between WTO commitments and domestic development goals, particularly through case studies of WTO disputes and the strategic use of tariffs in sectors like agriculture, manufacturing, and electronics. The research evaluates the extent to which India's tariff practices align with WTO rules and investigates the possibility of using "smart protectionism" to balance national interests with global obligations. The study contributes to understanding how India's trade policies reflect broader challenges faced by emerging economies in integrating into the global trading system.

Keywords: *India, Trade Tariffs, WTO Commitments, Economic Policy, Smart Protectionism.*

Introduction

India, as one of the world's largest emerging economies, has long grappled with the challenge of maintaining an optimal trade policy that balances domestic economic priorities with international obligations. At the heart of this balancing act lies the issue of trade tariffs — a key instrument of economic policy that directly impacts both domestic industries and foreign trade relations. Tariffs serve as a protective shield for nascent and vulnerable sectors within the country, yet they also pose a barrier to global trade liberalization, a principle strongly advocated by the World Trade Organization (WTO).

India became a founding member of the WTO in 1995 and since then has made significant commitments to liberalize its trade regime. These commitments include binding certain tariff rates, reducing trade barriers, and complying with multilateral agreements that promote transparency and predictability in global commerce. However, India's tariff policy continues to be a subject of international scrutiny due to frequent changes, relatively high applied tariffs in some sectors, and the strategic use of tariff protection for domestic objectives such as food security, employment generation, and industrial development.

This research paper aims to critically examine India's trade tariffs in the context of its WTO commitments. It explores how India navigates the complex trade-offs between protecting domestic interests and honoring global trade rules. The study further investigates the rationale behind India's tariff decisions, their implications for various stakeholders, and the extent to which India's trade policies align with or diverge from WTO norms. By analyzing tariff structures, dispute cases, and policy shifts, this paper seeks to provide a nuanced understanding of how India attempts to strike a balance between national economic sovereignty and the

demands of an increasingly interconnected global trading system.

Research objectives

- To analyse the structure and evolution of India's tariff policies since its accession to the WTO.
- To examine the rationale behind India's tariff decisions, considering economic, social, and political factors.
- To explore India's response to WTO disputes and its approach to international trade challenges.
- To evaluate the alignment of India's tariff practices with its WTO commitments and explore the potential for smart protectionism.

Research methodology

The methodology for this research paper involves a mixed-methods approach combining both qualitative and quantitative analysis. A literature review will be conducted to understand the evolution of India's tariff policies, its commitments to the WTO, and the broader global trade framework. Historical and policy analysis will examine the development of India's tariff structure, the factors influencing tariff decisions, and comparative trends in other emerging economies. Quantitative analysis will focus on the impact of tariffs on various economic sectors, using statistical tools to assess the relationship between tariff rates and economic indicators like trade volumes, industrial output, and the trade balance.

Case studies of WTO disputes involving India (such as those related to solar energy, pharmaceutical patents, and ICT goods) will be analyzed to understand how India navigates the tension between domestic policy and global trade obligations. Additionally, interviews with trade policy experts and industry representatives will provide qualitative insights into the decision-making process behind India's tariff policies. Finally, the research will evaluate India's tariff policies' compliance with WTO rules and suggest

recommendations for balancing national development goals with international trade commitments.

Main Theme

India stands at a significant crossroads in global trade, navigating the twin priorities of promoting domestic economic development and honoring its international commitments. With a population exceeding 1.4 billion and a rapidly expanding economy, India's role in global commerce is both influential and increasingly scrutinized. Among the instruments of trade policy, tariffs—taxes imposed on imported goods—play a pivotal role in shaping the contours of India's trade strategy. These tariffs are not just economic tools; they are also reflections of India's broader developmental goals, political priorities, and strategic positioning.

Simultaneously, India is a founding member of the World Trade Organization (WTO), which has established a set of multilateral rules aimed at facilitating free and fair trade among nations. The WTO promotes principles such as non-discrimination, transparency, and gradual reduction of trade barriers. India's commitments under the WTO are designed to promote liberalization and integration into the global economy. However, these global trade obligations often come into tension with domestic policy imperatives. This paper seeks to explore how India balances these competing pressures—using trade tariffs strategically while also adhering to WTO commitments.

India's Position in Global Trade

India has emerged as a major player in the global economy, with its GDP consistently ranking among the top six worldwide. Its economic growth has been powered by sectors such as information technology, pharmaceuticals, and manufacturing. Yet, India remains a country with vast developmental needs, and a large segment of its population is still dependent on agriculture

and small-scale industries for livelihood.

In this context, trade policy is not merely about increasing imports and exports; it is fundamentally about ensuring inclusive development. Tariffs become crucial here, acting as both a barrier against foreign competition and a support mechanism for domestic sectors.

Role of Trade Tariffs in India

Tariffs are among the oldest instruments of trade policy. In India's context, they have multiple roles:

1. **Protective Function:** Indian industries, especially in sectors like agriculture, textiles, and automobiles, are often vulnerable to cheaper imports. Tariffs provide a protective layer, helping these sectors survive and grow.
2. **Revenue Generation:** For a developing country like India, customs duties still contribute a significant portion to government revenues, even though their share has declined over time due to liberalization.
3. **Strategic Use for Development:** India often adjusts tariffs to serve broader economic goals—boosting 'Make in India', encouraging self-reliance (Atmanirbhar Bharat), or managing the trade deficit.
4. **Temporary Adjustments:** Tariffs may also be altered temporarily in response to crises, such as to control inflation or to deal with surges in imports.

Thus, India's tariff policy is dynamic and multifaceted, often responding to short-term domestic challenges as well as long-term strategic goals.

India's Commitments to the WTO

The World Trade Organization, established in 1995, seeks to create a rules-based global trade environment. India, as a founding member, made several commitments upon joining:

- **Tariff Bindings:** India committed to maximum tariff levels (bound rates) on many products. While actual applied tariffs can be lower, they cannot exceed the bound rates without risking legal challenges.
- **Reduction of Non-Tariff Barriers:** India agreed to reduce the use of quantitative restrictions and other non-tariff barriers.
- **Transparency and Notification Requirements:** India is required to report changes in trade policy to the WTO, ensuring transparency.
- **Participation in Dispute Settlement Mechanism:** India is also subject to WTO's dispute resolution process if its trade practices are challenged.

These commitments aim to ensure predictability, fairness, and transparency in trade practices. However, they also limit India's freedom to use trade policy as a tool for domestic economic management.

The Balancing Act: Domestic Priorities vs. Global Rules

India's trade policy operates at the intersection of sovereign economic decision-making and multilateral obligations. This creates a constant tension:

- On one hand, India wants to protect and nurture its domestic industries and ensure employment and social equity.
- On the other, it must avoid breaching its WTO commitments and risking retaliatory actions or loss of global credibility.

Examples of this balancing act include:

- **Agricultural tariffs:** India maintains high tariffs on many agricultural products to protect farmers. However, this has drawn criticism from exporting nations.
- **Industrial tariffs:** In sectors like electronics and automobiles, India has raised tariffs to support domestic manufacturing under the 'Make in India' initiative. These moves have prompted

questions at the WTO about compliance.

- Temporary bans and duties: India sometimes imposes export bans or import duties during crises (e.g., pulses, onions, or PPE during COVID-19). While necessary domestically, such moves often conflict with WTO principles.

This balancing act is not just a policy issue—it reflects the larger dilemma between national development needs and global integration.

Challenges and Criticism

India's use of tariffs, although within WTO limits, has faced criticism from various quarters:

1. High Average Tariffs: Despite liberalization, India still maintains relatively high average tariffs compared to developed countries, especially in agriculture and manufacturing.
2. Frequent Changes: India's tariff policy is known for frequent and unpredictable changes, which can create uncertainty for international businesses.
3. Lack of Transparency: Sometimes, policy changes are implemented without adequate notification or consultation, leading to charges of opacity.
4. Trade Disputes: India has been involved in multiple WTO disputes, including those related to solar energy programs, pharmaceutical patents, and import restrictions on ICT goods. These disputes highlight the tension between development goals and WTO norms.

Critics argue that India's tariff practices reflect a protectionist mindset, whereas supporters maintain that such policies are necessary to protect jobs and promote inclusive growth.

Focus of the Research

This research paper aims to provide a comprehensive analysis of:

- The structure and evolution of India's tariff policies since joining the WTO.
- The rationale behind tariff decisions—how economic, social, and political factors shape trade policy.
- Case studies of WTO disputes and how India has responded to international challenges.
- Comparison with other emerging economies to understand if India's approach is unique or part of a broader trend.
- An evaluation of whether India's trade tariffs genuinely conflict with WTO commitments or remain within permissible policy space.

The study also examines how India can use smart protectionism—a policy that shields domestic interests while being compliant with WTO rules.

Conclusion

India's tariff policy reflects a complex balancing act—an effort to protect vulnerable sectors and promote national development without violating international norms. As India continues to expand its global economic footprint, this balance will become even more critical. The future of India's trade policy will depend on how skillfully it navigates this path—leveraging the flexibility allowed under WTO rules while working towards more stable, transparent, and investor-friendly trade practices.

The world today demands not just free trade, but fair trade that accounts for diverse development realities. India's journey illustrates the challenges that developing economies face in harmonizing economic sovereignty with global commitments, a theme that remains central to the ongoing evolution of the global trading system.

References

1. Batra, A. (2012). Trade Policy and Economic Development in

India: The WTO and Beyond. Oxford University Press.

2. Chakraborty, S. (2016). India and the WTO: An Analysis of Trade Policies and Implications. Cambridge University Press.
3. Das, R. (2014). India's WTO Policies: Balancing Domestic Needs and Global Trade Rules. *Economic & Political Weekly*, 49(39), 44-51.
4. Ghosh, S. (2019). The Political Economy of India's Trade Policy. Palgrave Macmillan.
5. Jadhav, P. (2015). India's Trade Tariffs and WTO Compliance: A Critical Overview. *Journal of International Commerce and Economics*, 7(2), 123-141.
6. Krueger, A. O. (2001). India's Trade Policy: The WTO and Beyond. *The World Economy*, 24(2), 145-160.
7. Mitra, S. (2018). India's Trade Policy after WTO: The Pursuit of Liberalization and Protection. Routledge India.
8. Ranjan, R. (2013). The WTO Disputes Involving India: Case Studies and Implications. *Journal of World Trade*, 47(1), 63-80.
9. Saini, G. (2017). Globalization and India's Agricultural Trade: Policy, Tariffs, and Development. Springer.
10. Sen, R. (2020). India's Industrial Tariffs and the Make in India Initiative: Implications for WTO Compliance. *International Journal of Trade and Economics*, 34(3), 245-263.
11. WTO. (2021). World Trade Report: The WTO and Global Trade in 2021. World Trade Organization.
12. Zhang, Y. (2014). Developing Economies and the WTO: A Study of India's Compliance with Trade Rules. *International Trade Review*, 9(2), 22-39.

Dr. Shilpa Patel

Fundamental Structure of Case Study in Marketing Enterprises

Introduction :

The idea of case- study has derived from medical science patients approach doctors for various physical problems. The doctors write down treatment and various tests on a piece of paper. This piece of paper is known as patient's 'case paper'. There are many patients suffering from various diseases, for that they approach the doctor again and they bring with them a file of case papers, so that the doctor can carefully read it and come to know about the treatment given to the patients.

In business unit also if an event occurs, all factors responsible for the event are noted down. This event occurred in the business unit is known as 'case'. Management carefully observes inter-relations and factors responsible for the events. They analytically study its influence on business activities. Finally the management takes strategic decisions.

Keywords: Case Analysis, Management, Patient, Treatment.

Meaning of Case-Study :

Generally case study means description of an actual situation. Commonly involving a decision, a challenge, an opportunity, or an issue faced by a person or persons in an organisation. Various opinions of experts regarding 'case- study' and its meanings are as follow:

- Case analysis is an analysis of performance of entire management or some of its part for specific time duration.
- Case Study is an objective study of various aspects studied

to bring solution of the problem raised in any department of organisation.

- In the business unit case study means study the problems of manufacturing, marketing, personnel and to study the complicated issues arose out of them from various view points and to suggest solutions with options is case - analysis. Its main object is to lead the management towards proper decision.

Characteristics : Following are the characteristics of the case study:

- a) Analytical approach : Analytical approach should be adopted for case study, when any complicated issue has arose in business unit, regarding manufacturing, finance or marketing or any employee the factors responsible for the issue should be studied from various view points. It is necessary to analyze the whole issue for its solution, because on the basis of analytical factors only its positive or negative effect is known. It can be confidently said that without analytical study no solution of any problem is possible.
- b) Study by more than one person : It is likely to happen that if only one person is involved in the study of 'case study' the correct solution may not be possible. Every person has its own unique insight. He may have prejudicial mind so the case study is studied by more than one person. Many people means many view points and various aspects of thinking and looking at the case.
- c) Connected with past and present : The case occur in the business unit are connected with the past policy formed which may not be relevant to the present environment of business and it creates problem and a case occurs. There can be existing policy and norms in back ground of the case. It can be

said that a case study can be connected with past and present.

- d) Objective study : The study of any case is an objective activity of management. Their main objective is to find out the solution to the problem showed in the case. Case study develops analytical attitude and from the view point of management, case study offers effective strategy and finds out solution to the problem. In short, case study in business unit is an objective activity of solving specific problem arose in business unit.
- e) Study from various view points : Any case can be studied thoroughly with various view points gradually Cost view point, human approach, development, psychological view point, possible challenging view point, control view point, etc. are considered. More over positive or negative view point of the analyzer plays an important role.
- f) Various options : Various options are offered as solutions in case study. Every person who studies the case has his own view point. Every expert his emphasised different factor. As a a result sometimes the decision of the solution to the case is delayed. Under these circumstances higher management prefer the option selected by majority of the people.
- g) Logical thinking : Case study is not the job of an ordinary person. Logical analysis is expected for case study, when various factors affected the case the relation between such factors should be logically considered. It must be consider how it will affect individually and collectively. In short logical thinking is helpful to take matured decision.
- h) Expert opinion : Various view points help to study the issue and take correct decision. Experts are consulted before taking final decision. A doctor recommends various tests for a complicated patient. Before major operation, he consults expert doctors, same is the case with complicated case of a business unit. For

the solution of a problem, study is carried out then the experts opinion is considered.

- i) Study in the context of specific environment : It is basically required to find the solution of the problem occurred in the business unit in certain specific environment. This environment includes company's management, relevant resources then it can be sorted differently to solve the problem. New situation should be created which may be much costly for the management.
- j) Written format : Written format is very much important in case which to be studied is presented in written form. Each and every matter related to the case mentioned. On this basis the management recommend the experts to find out the solutions of problems. Experts carefully and systematically study the case and suggest the solution in written format. If the case is not written systematically it would be difficult to comprehend the case.
- k) Special knowledge is required : Case is studied from various view points. Special knowledge of various factors is required. Knowledge of management, the analysis of case is done very minutely and its solution is also suggested very carefully, but if it is not applicable legally then this option is not accepted. The option of the solution of problem should not ignore legal aspect.
- l) Study in the context specific time period : The case study is to be carried out in specific period. The environment in which the event has occurred is taken in to consideration. The original case can not be studied at any time through out the year. e.g. If the sale has decreased from January to March then the factors affected during that period only should be considered, it will mislead the management.

Objectives of Case Study:

Following are the aims of study of cases occurred in the business unit :

- To evaluate The Alternatives: The alternatives presented by case study to solve the case are properly evaluated and then after it is possible to take proper decision. To evaluate the alternatives, management considered SWOT analysis and cost-benefit ratio. The basic aim of case study is to solve the case in a proper way. To achieve this object, experts opinions are also taken.
- Objective to acquire Practical Skill: Through the study of case officers acquire skill to utilize the theoretical knowledge that the possess. During the case study, he comes to know the practical problems because the various view points are connected in the solution and method of case study. As a result the efficiency of officers for practical solution develops.
- To frame Proper Policy: Some time management policy is responsible for critical situation arises in the business unit. Through case study alternative policy problem connected with the activity can be considered and through which policy, good results can be obtained, that can be decided. In short, to frame policy for any activity or to make changes in the existing policy, then in that context case study is required.
- To decide Proper Procedure : In a business unit for any work, it is necessary to follow the procedure decided by the management. It includes purchase, production, sale, distribution, recruitment of an employee etc, Some time it may happen that more time and expenses are required to follow the procedure. In these circumstances, proper alternative procedure for the work is selected by conducting case study. Thus, object case study is to decide the proper procedure.

- Objective to develop the Analytical Approach : All factors related to the case are analyzed and its possible effects are studied to solve the case. Analytical approach, if it develops in officers, then actual situation of every event is thoroughly known and one can proceed to know the actual situation also. This matter is not only for the business field. Before taking decision habit must be cultivated to analyse the situation.
- To frame Action Plan : With the help of case-study management frames section plan for different activities. What type of resources will be required, how many type of personnel will be required, how much time and expenses will be required etc. information can be obtained through case-study, In short, case study aims to frame effective action plan which can be achieved.
- To decide Proper Method : In a business unit every work must be done according to pre-decided method. This is also necessary for effective co-ordination between the functions. Sometimes pre decided method of work does not remain consistence with new environment. In this circumstance proper method is selected from the alternatives through case study method.
- To coordinate Activities : Through case study interrelation between the activities can be known. So, management can maintain the co-ordination of activities. When management studies the case from the view point of co-ordination, they can see the consistency between the activities arise at certain stage. So by taking steps to remove it, management can achieve the aim to maintain co- ordination and harmony between these activities.
- To Solve the Problem Independently : By adopting case-study approach officers become capable to solve the problems arises

in their department independently to solve the problem and necessary type of skills are developed in a long process. But by handling different type of case study, different capabilities can be developed and by doing so, officers become gradually capable to solve the problem independently.

- **To Decrease the Wastage:** Sometime in a business, cause of increasing the cost is because of more wastage of material. In this circumstance management arrange case study programme in production and store department and tries to find out specific reasons responsible for wastage. Then after selecting proper way from the alternatives, they achieve the aim to decrease the wastage.
- **To keep Control on Expenses:** Through case study management collect the information about the expenses for different activities at different stages. By comparing this information with previous years and standard established, the analysis is carried out and that for which activities expenses are increased. On this basis, by adopting proper strategy they keep control on expenses. Thus, considering the objective to keep control on expenses and case study is organised.

GUIDING PRINCIPLES TO MAKE THE CASE STUDY METHOD EFFECTIVE :

Case study can only be guide line for management if it is done very systematically and carefully. While developing case study, concerned officers should consider certain matters as a pre-conditions or guiding principles :If guiding principles of case study are not considered, then process of case study will be delayed and expensive. Beside this, reliability of its conclusions decreases. Hence, at the time of preparation of case study, its guiding principles should be considered and tries to make entire functions very effective.

Guiding Principles to make Case Study Method Effective :
To make the case study method very effective, it is necessary to consider its limitations first. Over and above following guiding principles should be taken into account.

- **Clarity of Mission and Goals:** It is necessary to clarify company's mission and goals before developing a case. In fact, in the light of mission and goals of the company case should be developed and solved.
- **Clarity of Responsibility :** Responsibility of a person or group of person connected with the case should be specified. Sometime case- study delayed because of lack of clarity of responsibility. If there is no clarity about who will represent the conclusion of the case, then officers try to shift their responsibilities on others. So clarity of responsibility about the work is essential.
- **Case Study without Prejudice :** Case-study maker should work without any type of prejudice. Case study maker may be of any religion or cast or connected with any political parties, even though he should study the case neutrally and present the conclusion without any bias. Case study done by keeping prejudice cannot be useful.
- **Effective Communication:** Effective communication is a pre-condition for effective case study. Regarding information of case, communication is required frequently. Hence, effective communication network is required in an organisation and care should be taken to remove the barriers.
- **Required Notes and Report:** Written note should be done for the important information during the case study and for the use of top level management conclusion of case should be prepared in the specific structural form of report. If notes about the case and reports are not prepared systematically, then its utility decreases.

- Comparative Presentation : Basic aim of case study is to know the real position by analyse the case and to take proper decision. But its utility increases if conclusion of case in present comparatively with figures of previous year or the figures of other equivalent company. To take proper decision comparative presentation of conclusion is absolutely necessary.
- Use of Modern Technology: Case study maker should use modern technology for the analysis of information connected with the case. It includes computer, internet, fax. teleprinter, teleconference, charts, graphs etc. It is very obvious that analysis is done with the help of modern technology become more useful.
- Regular Meetings : Officers connected with the case study should arrange the meetings regularly to know the progress of case and to discuss the complicated matter. To make the case study more effective and to make the officers alert, more weightage is given to arrange the meetings. If it is required, the meetings should be arranged with the parties connected with the case.

REFERENCES :

- (a) "Case Studies in Marketing - The Indian Context by R. Shrinivasan. PHI learning Pvt. Ltd.
- (b) Rural Marketing - Text and Cases by C.S.G. Krishnamacharyulu and Lalitha Ramakrishnan. Pearson Education.
- (c) "Marketing Management - Global Perspective Indian context" by V.S. Ramaswami and S. Namakumari. Macmillan.

Dr. Rupal S. Patel

Privatization Of Higher Education: Problems And Prospects

"Education is the manifestation of perfection already in men."

- Swami Vivekananda

Education is the backbone of any country's economy. It is important for the personal, economical, social and national development of any country. Education brings happiness, prosperity and enhances the capacity of mind. It brings good ideas and thoughts, expands our vision of life and helps to develop disciplined life. It provides us better earning sources and makes us capable to face challenges of life boldly. So, education makes man perfect. For the success in any field of life, education is necessary. In present scenario, the most important task is to provide better quality education to all. Children are the future of the nation. It is the responsibility of the nation to make them the better citizen of the nation. As they are the pillars of the nation, we have to provide them proper education.

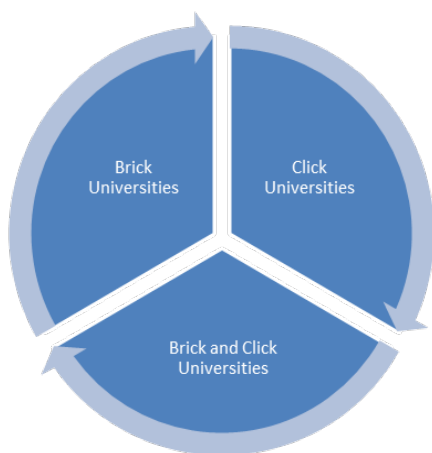
Higher education is a global phenomenon. It brings multi-dimensional development of the country. Various fields like social, industrial, political, economic etc have been enriching because of higher education system. After USA, India is the second largest country in the world as far as higher education is concerned.

In India, education of a child starts at the age of 6 years. It comprises 10 years of primary and elementary education. The child has two years higher secondary school education, 3 years Bachelor's degree, 2 years masters' degree and then other higher education.

After higher secondary school's education, the child enters

in the vast world i.e. higher education which is very important for the overall development of the personality and individuality of the child. In this period, one has teaching, learning, research, exacting applied work and various social activities for the benefit of nation. Higher education enhances social and economic growth of human being. Higher education increases the knowledge, skills, abilities, thought processes and attitude towards life.

Generally, there are three types of higher educational institutes or universities. They are:

Brick Universities are The Traditional Campus – based universities which is existed for many years. These universities are teacher centric. The Click Universities are the modern and New Virtual Universities. It is students centric. Students acquire knowledge from various sources and the Brick and Click Universities are the combination of the two. The Traditional campus based universities are residential colleges. The New Virtual Universities concentrate on nontraditional populations. But in most of the universities of India, the combination of two is found. In many universities students adopt both the traditional method of teaching and learning and also acquire modern technologies for study.

There are generally two types of education system - education in Public institutions and education in Private institutions.

Public education means those institutions whose total power is in the hands of the government. The decision making power and money related issues are totally under the control of government. So, the direct authority is the government. On the contrary, private institutions mean those institutions whose power is in the hands of private ownership, particular private management or trust. The total control is in the hands of private management. The decision making power is not fully in the hands of government. Privatization in education means gradual transformation of education from public enterprise into private enterprise. It is a process for the transformation of educational activities, administration, decision making power, money making process, responsibilities for public institutions to the private individuals or agencies. In this process, it has changed the whole system of education.

PRIVATIZATION IN HIGHER EDUCATION:

In the world of commercialization and globalization, knowledge is power as the sources of wealth come from knowledge. Knowledge can be acquired through higher education. So, the demand of knowledge in the whole world has been expanding day by day. Acquiring knowledge is a life time process. Higher education brings man at the international level. Only, public sector cannot fulfill this demand, so privatization in higher education is needed.

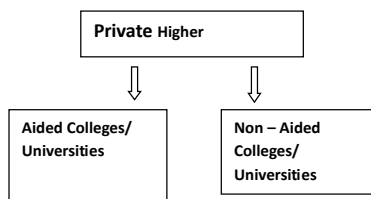
Privatization of higher education was originated in 1991 with the introduction with LPG (Liberalization, Privatization and globalization). Through the introduction of privatization, the

mushrooming of self-financing higher education institutions has started. Efficient management or trust establishes state private universities, deemed universities and have foreign collaboration. Generally, in the fields of engineering, medicine, law, commerce, pharmacy, business, management, education, science and technology, information technology, biotechnology, biochemistry, privatization of higher education has been increasing. With such courses, the students can improve their performance. In the words of Jimenez and Tan:

Graduates from private universities receive higher rewards on the labour market in the form of lower unemployment rates, better paid jobs and consequently higher earnings (Jimenez and Tan: 1987, 25).

There is a strong relationship between education, employability and productivity. Higher Education is more dominated with privatization which is quite a possible phenomenon in the world economy. In many countries, private sectors play either limited or wide spread role but is the fact that the role is essential.

If we talk about privatization of Higher Education, there are two types of Private Higher Educational Institutions in India. They are

In Aided Colleges, though the authority is any private trust or management , the salary of the faculty is provided by the Government funds where as in Non – Aided higher Education institutions, both the authority is any private trust or management and there is no access of salary from the Government funds. They run their colleges on tuition fees from the students or from public

subsidy. Only a few private institutions invest their own money. Such institutions acquire full cost plus profits. The other reasons are donations and endowments.

FACTORS RESPONSIBLE FOR THE PRIVATIZATION OF HIGHER EDUCATION SYSTEM:

The chief factors responsible for the privatization of Higher Education system are change in education policy, quality fulfillment, population growth, enhancement in school education, enhancement in vocational courses, in the direction of autonomy, possibility for synergy, development of technologies etc. Let us discuss them now.

CHANGE IN EDUCATION POLICY:

According to the constitution of India, in Article 45, for the children between six years to fourteen years, education is compulsory and free of cost. So the whole focus of the state government is on the Primary and Secondary education. The Government has been taking new initiatives to attract students for Primary education like mid day meal, free and healthy breakfast, free textbooks and various scholarships. The Government spends most of the allotted money for education at Primary and secondary level. So that involvement of Government in higher education system is more and more lessened. Even it is difficult to bear the financial burden for higher education.

Private sector has grabbed this opportunity and started privatization in higher education. This policy encourages society and individual to establish private or self financed educational institutions in order to meet the growing demand for education.

At present, in Malaysia, the growth and expansion of public sector has frozen and huge investment is found in private sector. In the same way, in Thailand, nearly 30% students have been studying in private institutions.

POPULATION GROWTH:

India has around one hundred and thirty five crores of population. As far as population is concerned, India is next to China and has 2nd highest population. To cope up with quality education to the huge mass, private institutions must be needed.

Due to over population, Government sectors are not able to cope up with extensive enrolment of students. In this condition, privatization in education is needed. It is the fact that around 50% or more than 50% of higher education has been imparting through private educational institutions. In 1950-51, there were only 750 institutions providing higher education to 263000 students in India. In 2001, there were 804 million students enrolled for higher education. Thus, the number of students and higher education institutions have been increasing day by day due to extensive growth of population.

QUALITY FULFILMENT:

Private Institutions do not have to pass through long processes for the allotment of posts, faculties, equipments that they need. In private sector individual person or authority can pass the resolutions and can acquire all the sources easily what they need. They don't have to pass through long process for the recruitment of staff or purchase of any material resources. So that, they can easily develop and maintain required infrastructure facilities. They can purchase equipments, instruments, and furniture single handedly. They can also develop building, laboratories, library facilities. They can promptly recruit well qualified academic and administrative staff. For all these processes they don't need to take government permissions which affects the general level of the education.

Private institutions provide qualitative education to the students. It provides enhanced level of internal and external condition and quality of higher education as the private sector has

to compete with the public sector and world class universities. Although, it enhances the quality of both the sectors: Public and Private Sectors.

ENHANCEMENT IN SCHOOL EDUCATION:

Now a days, many schools have been mushrooming which also enhances the higher education in institutions as all the students who complete secondary and higher secondary education may take admission in higher education institutions. It is not possible for the state and central government to teach all the students who have completed higher secondary education. So, the privatization in higher education is needed.

Private institutions provide better level of knowledge than public sector. They emphasize practical knowledge than theoretical knowledge which is in high demand of the modern world. It is also helpful to increase the economy of the nation.

ENHANCEMENT IN VOCATIONAL COURSES:

At present time, the students are adopting those courses which can be helpful to them for their bright future. Vocational courses give them better job opportunities. From the public sectors, there is very little scope for vocational courses. Private institutions can introduce modern technological and advance vocational courses. In order to meet the demands of youth for further and better employment opportunities, privatization of higher education is necessary. So those, the youngsters can have better chances for earning sources. Vocational courses bring economic development of the country and can fulfill the demand of the market. By acquiring knowledge through vocational courses, one can touch the rapid growth of the world.

Everybody wants to become a skilled person in a particular area. Modern students demand four things :

- Good Quality

- Affordable Cost
- Convenience
- Good Services

Private sector provides all four qualities in higher education, so they prefer private sectors. Traditional institutions provide traditional way of teaching which is not preferable by the modern students.

IN THE DIRECTION OF AUTONOMY:

Now a days, many institutions are demanding autonomous in the education, so that, they can introduce and develop their own courses in the syllabus. Privatization in higher education can provide institution autonomy. Government also does not interfere again and again in their education system. Through their own education system, terms and conditions, they strongly stand on their own in front of global universities in this cut throat competitions. Less political interference is also found in such institutions in the areas of teaching, administration, finance and management.

POSSIBILITY FOR SYNERGY:

For the information based economy, there is a need for synergy or interaction between different academic institutions, UGC, industry, R&D institutions and also funding agencies. NAAC also emphasizes the involvement of all the stake holders and other institutions for the multi dimensional development of the institution. Privatization in education smooths the path for linkages and MoUs with other sources for the completion of the vision, mission, objectives and goals of the institutions.

Business community also enters the world of higher education and tries to establish monopoly or brand name in higher education sector. They invest their financial resources in higher education and establish strong entrepreneurship. They can higher expert faculty members, develop proper content where public sector fails.

With the development of Click universities and Click and Brick Universities as discussed earlier, the national boundaries have broken. The result is global universities have taken place.

DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY:

Students in the modern world prefer better facilitated education. Ours is an age of technological advancement. Prompt revolution in education can be possible only through development of technology. Recently, microchips, robots, genetics, satellite TV, laser, latest communication systems, computer technologies etc. have been introducing in educational institutions. In public sector, these facilities or resources cannot be acquired. Private sector can train their man power on their own expense and enhance the level of the institution. Through such institutions, students can develop their efficiencies and quality.

Modern education system is more technology based. Television, mass media, internet connectivity, cable networks, e-content development, e-libraries etc. are moving towards same direction – the direction towards generating knowledge and information. Recently, Public Broadcasting System (PBS) is one of the leading sources for the provision of science teacher. With the Virtual universities also, there is a rise and spread of education technologies in higher education's institutions.

The Indian government higher education system has been facing several problems and challenges like global competitiveness. To overcome such problem, the government has emphasized privatization in higher education which can improve the quality of higher education system.

PROBLEMS OF THE PRIVATIZATION IN HIGHER EDUCATION:

Education from private sectors is expensive compared to public educational sectors. So it is beyond the capacity of the middle class and lower middle class. Only high class people can afford

private education. Such institutions cover their expenses and also create huge amount of profit. Though the privatization in higher education has increased the quantity of institutions, the quality is yet to be improved and advanced. Lack of infrastructure and poor basic amenities are found in many private institutions. Many private institutions have two or three stories building and the students in class rooms are absent. Sometimes, they become the centre for selling degrees. After payment of fees, there is no compulsion of attending classes.

In the Thailand and United States, the fees structure in private institutions is around five times higher than the public institutions. In countries like Japan, each private university has its own terms and conditions of admission and teaching. By charging high fees, there should be a high gap between socio – economic inequalities between poor, middle class and higher class society. Lower economic groups are deprived of private higher education.

Private Universities generally focus on cheap, profit yielding and career oriented commercial studies. Sometimes, such institutions make education their business and creates commercialization of education. Such universities sometimes provide vocational training under the title of “Higher Education” which many times ignores the real purpose of “Broader Concept of Higher Education”. Many times it becomes a proper source of converting black money into white money.

Scarcity of trained and experienced faculties is another problem for the private institutions as the management does not provide enough remuneration to them. They are given low salary and expected hard work. The result is disinterestedness in teaching in the class room.

Private university many times ignores the element of research which is the core demand for the development of Higher education.

In the words of Patrinos:

It is feared that increased privatization of higher education would present more problems than solutions as in case of Columbia (Patrinos : 1990, 169).

So the inappropriateness of the market metaphor in higher education is clearly reflected.

Because of expensive fees, students have to apply for education loans. At the time of education, when they acquire loan, later on this burden is on the parents of the students. So recovery of education loan is a serious problem. In India, the private sectors receive little public support, so they charge abnormally high fees compare to fifteen to twenty times higher than the public sector.

REFERENCE:

Cohn, E.; Ceske, T.G. Economics of Education. 3rd ed. Oxford : Pergamon Press, 1990.

Coleman, J.S.; Hoffer, T. & Kilgore, S. Public and Private Schools. Chicago : National Opinion Research Centre, 1981.

Jimenez, E and Tan, J. P. "Decentralized and Private Education. The Case of Pakistan". Comparative Education. Vol. 23. 1987

Knight, J. B.; Sabor R.H. Education Productivity and Inequality, The East African Natural Experiment. New York : Oxford World Bank, 1990.

Leslie, L.L.; Brinkman, P.T. The Economic Value of Higher Education. New York : Macmillan, 1988.

Levy, D. C. Higher Education and the State in Latin America – Private Challenges to Public Dominance. Chicago : Univ. of Chicago Press, 1986.

--- . Private Education : Studies in Choice and Public Policy. New York : Oxford, 1986.

Patrinos, H.A. The Privatization of Higher Education in Columbia, Effects of Quality and Equity. Higher Education. Vol. 20. No.2, 1990

Dr. Ajitha Nair

The Transformative Power of Education: An Analytical Study on Sudha Murthy's Stories

Abstract

Sudha Murthy, an eminent Indian writer and social reformer, has significantly impacted readers through her simple yet profound storytelling. Her short story *How I Taught My Grandmother to Read* is a touching narrative about intergenerational learning and the power of education. Other stories from the same collection, such as *The Real Jewels*, *The Diamond Rice*, and *Gowamma's Letter*, also carry strong moral lessons on honesty, perseverance, and human relationships. This article analyzes the themes of these stories and their relevance in today's world, emphasizing the importance of literacy, integrity, and empathy in personal and social development.

Keywords: *literacy, education, women empowerment, intergenerational learning, honesty, perseverance, storytelling, moral values*

Introduction

Sudha Murthy's stories are known for their simplicity and deep moral lessons. Her collection *How I Taught My Grandmother to Read and Other Stories* features various narratives that emphasize life values such as education, honesty, selflessness, and cultural understanding.

The title story, *How I Taught My Grandmother to Read*, is a powerful tale about an illiterate grandmother who decides to learn

reading from her granddaughter, challenging age and gender stereotypes. Other stories, such as *The Real Jewels*, which redefines the meaning of wealth, and *The Diamond Rice*, which teaches a lesson on honesty, contribute to the collection's overall theme of human values.

Research and Analysis

1. The Power of Education in How I Taught My Grandmother to Read

One of the central themes in this story is the transformative power of education. The grandmother's frustration with her illiteracy is evident when she expresses her regret:

"During my childhood, I was never allowed to go to school. I was married very young and had children. I became so busy that I never thought of learning to read. I have decided that I want to learn now." (How I Taught My Grandmother to Read)

This quote highlights the historical barriers that prevented women from receiving an education. The story conveys a powerful message—learning has no age limit. The granddaughter, initially hesitant, takes on the role of a teacher, and the grandmother's determination eventually leads her to independence.

Her sense of accomplishment is beautifully expressed when she finally learns to read:

"I can now read the story myself. I do not have to depend on anyone anymore!" (How I Taught My Grandmother to Read)

This moment signifies her empowerment and self-reliance, proving that education is the key to freedom.

2. True Wealth in The Real Jewels

In *The Real Jewels*, Sudha Murthy challenges society's obsession with material wealth. The story revolves around a woman who initially believes that gold and diamonds are her real assets, only to later realize that the love and kindness of family

members are far more valuable.

The protagonist learns this when she reflects:

"Real jewels are not the ones locked in a safe. They are the people who love and care for you." (The Real Jewels)

This story conveys a timeless lesson that relationships and emotional bonds are more precious than material possessions.

3. Honesty in The Diamond Rice

The Diamond Rice is a moral tale about honesty and integrity. It is based on a folk story where a dishonest act backfires, reinforcing the idea that truth always triumphs.

When a greedy man tries to deceive others by mixing diamonds with rice, he is shocked when his plan is exposed. The story's moral lesson is summed up in the line:

"No matter how cleverly you try to hide the truth, honesty always finds a way to shine through." (The Diamond Rice)

This tale teaches the importance of ethical behavior, a recurring theme in Sudha Murthy's works.

4. A Letter's Impact in Gowramma's Letter

In Gowramma's Letter, Murthy beautifully portrays the power of communication and how a simple letter can bridge distances and mend relationships. When Gowramma, an elderly woman, receives an unexpected letter, she experiences an overwhelming sense of joy and reconnection.

She expresses her emotions in a heartfelt manner:

"Sometimes, words written on paper carry more warmth than spoken ones." (Gowramma's Letter)

This story emphasizes how small acts of kindness, such as writing a letter, can have a profound emotional impact.

Conclusion

Sudha Murthy's How I Taught My Grandmother to Read and Other Stories is a collection filled with meaningful narratives

that teach valuable life lessons. Whether it is the grandmother's determination to learn in *How I Taught My Grandmother to Read*, the true definition of wealth in *The Real Jewels*, the lesson of honesty in *The Diamond Rice*, or the emotional power of words in *Gowamma's Letter*, each story leaves the reader with an important takeaway.

Murthy's writing remains relevant because it addresses universal themes—education, honesty, love, and human values. Her simple yet powerful storytelling serves as a reminder that knowledge, kindness, and integrity are the true treasures of life.

References

1. Murthy, Sudha. *How I Taught My Grandmother to Read and Other Stories*. Penguin Books, 2004.
2. UNESCO. "Adult Literacy and Lifelong Learning." Retrieved from www.unesco.org
3. Government of India. "National Literacy Mission: Adult Education Programs." Retrieved from www.nlm.nic.in
4. Murthy, Sudha. Interviews and talks on storytelling and education.

Dr. Jigarkumar Joshi

The Evolution of Short Stories in India: An Overview

Abstract

This paper examines the evolution of short stories in India, tracing the genre's journey from its roots in ancient oral traditions to its contemporary manifestations in the digital age. Beginning with the moral fables of the Panchatantra and Jataka tales, the study highlights how storytelling in India has historically served both educational and entertainment purposes, reflecting societal values. The emergence of the modern short story during the colonial period, influenced by Western literary forms, is explored through the works of pioneers such as Rabindranath Tagore and Munshi Premchand, who used the genre to address social issues like poverty, caste oppression, and human relationships. The post-independence period saw a diversification of themes, with writers like R.K. Narayan, Ismat Chughtai, and Saadat Hasan Manto contributing to the genre's development, focusing on regional cultures, gender, and the trauma of Partition. The impact of globalization and technological advancements is also considered, particularly in the rise of digital storytelling platforms and the popularization of microfiction. The paper discusses the thematic richness of Indian short stories, from social realism and feminist narratives to the exploration of caste and class issues, and highlights the contributions of major authors. Finally, it examines the challenges and opportunities posed by the digital age, offering suggestions for future research on the evolving landscape of Indian short fiction. Through this exploration, the paper underscores the short story's enduring relevance as both a creative expression and

a cultural commentary in a rapidly changing society.

Keywords: *Indian short stories, evolution, oral traditions, colonial period, social realism, feminist narratives, caste and class issues, Rabindranath Tagore, Munshi Premchand, Saadat Hasan Manto, R.K. Narayan, Ismat Chughtai, globalization, digital storytelling, microfiction, regional literature, post-independence literature, Partition, contemporary trends, literary diversity.*

Introduction :

Storytelling is deeply interwoven with the cultural and historical fabric of India, serving as a medium for moral education, entertainment, and community bonding. From ancient oral traditions to contemporary digital narratives, the art of storytelling in India has undergone significant transformations, reflecting the country's societal changes and diverse cultural ethos. The short story, as a literary form, stands out for its ability to distill complex emotions and themes into concise, impactful narratives. Unlike epics or novels, which often explore sprawling storylines, the short story's brevity allows it to focus on pivotal moments, making it a compelling mirror of the times.

India's rich storytelling heritage finds its roots in oral traditions like the Panchatantra and Jataka tales, which used allegories and fables to impart ethical teachings. These stories, often centered on universal themes such as justice, wisdom, and resilience, transcended linguistic and cultural barriers, forming the backbone of Indian narrative traditions. Alongside oral tales, classical texts like the Kathasaritsagara further enriched the landscape, showcasing the interplay of imagination and moral instruction in early Indian literature.

The modern short story in India, however, emerged as a distinct genre during the colonial period, influenced by the advent of the printing press and Western literary models. Writers like

Rabindranath Tagore and Munshi Premchand were instrumental in shaping the genre. Tagore's works, such as *Kabuliwala*, explored the emotional intricacies of human relationships, while Premchand's *Kafan* delved into the harsh realities of rural poverty and caste oppression. These pioneers demonstrated the short story's potential to address pressing social issues within an accessible and engaging framework.

Post-independence, the genre evolved further, reflecting India's linguistic diversity and socio-political complexities. Authors like R.K. Narayan, Ismat Chughtai, and Saadat Hasan Manto enriched the genre with stories that highlighted regional cultures, feminist perspectives, and the trauma of Partition. For instance, Chughtai's *Lihaaf* offered a bold critique of patriarchal norms, while Manto's *Toba Tek Singh* poignantly captured the human cost of communal conflict. Through these narratives, the short story became a lens to examine identity, migration, and the clash between tradition and modernity.

In contemporary times, technological advancements and globalization have further transformed the short story. Digital platforms like *Terribly Tiny Tales* have popularized microfiction, reaching a younger audience accustomed to consuming content in bite-sized formats. Additionally, authors like Jhumpa Lahiri and Arundhati Roy have brought Indian short stories to global readers, blending local themes with universal appeal. This adaptability underscores the genre's resilience and its ability to resonate across temporal and cultural boundaries.

This paper aims to trace the evolution of short stories in India, exploring their thematic richness and socio-political significance from ancient times to the digital age. By examining key authors, regional variations, and the impact of historical and technological changes, this study seeks to highlight the genre's role as both a

creative expression and a cultural commentary. Understanding the evolution of Indian short stories is crucial for appreciating their capacity to encapsulate the complexities of a diverse and dynamic society. Through this exploration, the paper contributes to broader discussions on Indian literature and its global resonance.

Literature Review

India's storytelling tradition, rooted in its oral and textual heritage, has been a cornerstone of its cultural identity for centuries. The evolution of short stories in India can be understood through an examination of early oral traditions, the rise of modern short stories during the colonial period, post-independence developments, and contemporary trends influenced by globalization and digital platforms.

Indian storytelling has ancient origins, with texts like the Panchatantra, Jataka tales, and Kathasaritsagara serving as foundational works. These collections not only entertained but also imparted ethical and philosophical teachings. The Panchatantra, attributed to Vishnu Sharma around 300 BCE, is a compendium of fables that use animals as protagonists to convey moral lessons. Its narrative structure influenced global literature, as evidenced by adaptations in *The Arabian Nights* and *Aesop's Fables* (Sharma 15). Similarly, the Jataka tales, associated with Buddhist traditions, emphasized virtues such as compassion, honesty, and wisdom. These stories often featured didactic elements, reflecting the socio-religious values of their time.

The Kathasaritsagara, compiled by Somadeva in the 11th century, expanded the scope of Indian storytelling by incorporating fantastical elements and weaving complex narrative frames. This work reflects the richness of Indian imagination and the interplay of moral, philosophical, and cultural themes. Collectively, these early traditions provided a narrative template that influenced later

developments in Indian literature, including the modern short story.

The advent of British colonial rule in the 19th century marked a significant shift in Indian literature. The introduction of Western education, the printing press, and exposure to European literary forms catalyzed the emergence of the modern short story. Writers like Rabindranath Tagore and Munshi Premchand pioneered this genre, adapting traditional themes to reflect contemporary realities.

Tagore's short stories, such as *Kabuliwala* and *The Postmaster*, explored human relationships, alienation, and rural-urban dynamics. His ability to convey profound emotions within concise narratives earned him recognition as a master of the form (Chakravarty 102). Premchand, on the other hand, focused on social realism. Stories like *Kafan* and *Idgah* depicted the plight of marginalized communities, highlighting issues such as poverty, caste oppression, and gender inequality. Premchand's work demonstrated how the short story could serve as both a literary and a socio-political tool (Narasimhan 86).

The post-independence period saw the short story diversify thematically and regionally, reflecting India's linguistic and cultural plurality. Authors like R.K. Narayan and Ismat Chughtai played pivotal roles in this evolution. Narayan's stories, set in the fictional town of Malgudi, portrayed everyday life with simplicity and humor. His work, including stories like *An Astrologer's Day*, explored universal human emotions while remaining rooted in local contexts (Paranjape 78).

Chughtai, a trailblazer of feminist literature, used short stories to challenge patriarchal norms. Her controversial work *Lihaaf* (*The Quilt*) addressed female desire and same-sex relationships, sparking debates on morality and censorship (Kumar 112). Meanwhile, Saadat Hasan Manto's Partition narratives, such as *Toba Tek Singh*, offered harrowing insights into the human cost

of communal violence. Manto's unflinching realism and focus on the individual's psychological turmoil made his stories enduringly relevant.

Regional diversity further enriched the short story during this period. Writers like Mahasweta Devi and Vaikom Muhammad Basheer used regional languages to address issues such as tribal rights and existential dilemmas. Devi's stories, such as *Draupadi*, highlighted the struggles of marginalized communities, blending activism with literary craft (Gupta 59). Basheer's works, characterized by their wit and philosophical undertones, captured the complexities of life in Kerala.

In recent decades, globalization and technological advancements have reshaped the Indian short story. Digital platforms like *Terribly Tiny Tales* and storytelling websites have democratized the genre, enabling emerging writers to reach diverse audiences. These platforms have popularized microfiction and flash fiction, catering to readers with shorter attention spans (Sundaram 98).

Translation efforts have also played a crucial role in bringing regional stories to global audiences. Authors like Perumal Murugan and Bama, whose works address caste and rural issues, have gained wider recognition through English translations. These efforts underscore the importance of preserving linguistic diversity while fostering cross-cultural exchange (Menon 143).

Globalization has influenced thematic trends as well. Diasporic writers like Jhumpa Lahiri and Chitra Banerjee Divakaruni explore issues of identity, migration, and cultural conflict, blending Indian and Western sensibilities. Lahiri's *Interpreter of Maladies*, for instance, portrays the struggles of Indian immigrants navigating dual identities, reflecting the global appeal of Indian short stories (Chandra 67).

While the digital age has expanded opportunities for storytelling, it also poses challenges. The dominance of English-language narratives risks overshadowing regional literature, necessitating more robust efforts to preserve and promote indigenous voices. Moreover, the commercialization of digital platforms can sometimes prioritize virality over literary depth.

The evolution of short stories in India is intricately tied to the country's socio-political history, cultural diversity, and linguistic richness. This discussion explores how key themes such as social realism, feminist narratives, regional languages, and caste and class issues have shaped the genre. It also examines the contributions of major authors and the socio-political context of their works, alongside the transformative role of technology, translation, and cross-cultural influences in contemporary storytelling.

Social Realism

Social realism has been a predominant theme in Indian short stories, reflecting the struggles of marginalized communities, rural poverty, and the harsh realities of colonial and post-colonial India. Munshi Premchand, often regarded as the father of Hindi short stories, exemplified this theme in works like *Kafan* and *Idgah*. In *Kafan*, Premchand portrays the indifference of two impoverished men towards the death of a loved one, highlighting the dehumanizing effects of poverty (Narasimhan 45). Similarly, Rabindranath Tagore explored themes of alienation and societal change in stories like *The Postmaster*, where the protagonist's loneliness in a rural setting mirrors broader urban-rural dichotomies (Chakravarty 102).

In the post-independence era, Saadat Hasan Manto brought a stark and often brutal realism to his Partition narratives. Stories like *Toba Tek Singh* vividly depict the human cost of communal violence, emphasizing the absurdity and tragedy of forced displacement. Manto's unflinching portrayal of social issues

continues to resonate, making his works timeless commentaries on human suffering (Gupta 62).

Feminist Narratives

Indian short stories have been instrumental in amplifying feminist voices, challenging patriarchal norms, and exploring the complexities of women's lives. Ismat Chughtai was a pioneer in this regard, with stories like *Lihaaf* addressing taboo subjects such as female desire and same-sex relationships. The story's bold narrative and subversion of traditional gender roles sparked controversy but also established Chughtai as a fearless advocate for women's rights (Kumar 112).

Similarly, Kamala Das used her short stories and poetry to explore themes of love, betrayal, and female autonomy. Stories like *A Doll for the Child Prostitute* delve into the emotional and physical exploitation of women, offering nuanced critiques of societal expectations. Contemporary writers like Anita Desai and Jhumpa Lahiri continue this tradition, addressing issues such as diaspora identity and generational conflict, as seen in Lahiri's *Interpreter of Maladies* (Chandra 78).

Regional Languages and Diversity

The linguistic diversity of India has significantly enriched the short story genre. Writers in regional languages have brought unique cultural and socio-political perspectives to their narratives. For instance, Mahasweta Devi's Bengali stories, such as *Draupadi*, highlight the struggles of tribal communities and women, blending activism with literary finesse (Gupta 59). Tamil writer Pudhumaipithan and Malayalam author Vaikom Muhammad Basheer addressed issues ranging from caste discrimination to existential dilemmas in their works, reflecting the socio-cultural fabric of their respective regions (Menon 98).

The rise of Dalit literature further exemplifies the importance of

regional voices. Writers like Omprakash Valmiki and Bama used short stories to articulate the experiences of caste oppression and resilience. Valmiki's *Joothan* offers a harrowing account of untouchability, while Bama's *Karukku* highlights the intersection of caste and gender in rural Tamil Nadu. These stories challenge traditional literary norms, advocating for social justice and equality (Sundaram 77).

Caste and Class Issues

Caste and class dynamics are recurring themes in Indian short stories, providing a platform for marginalized voices. Premchand's *Sadgati* and Manto's *Thanda Gosht* address the entrenched inequalities of Indian society, using poignant narratives to critique systemic oppression. The emergence of Dalit literature in the late 20th century further amplified these themes, offering authentic accounts of discrimination and resistance.

The works of Mahasweta Devi also stand out for their focus on subaltern issues. Stories like *Bayen* depict the exploitation of lower-caste women, while also celebrating their resilience and agency. Such narratives have broadened the scope of Indian literature, making it more inclusive and representative (Gupta 88).

Contemporary Storytelling: Technology and Globalization

The advent of technology and globalization has revolutionized the Indian short story, introducing new forms and platforms. Digital storytelling platforms like *Terribly Tiny Tales*, *Juggernaut*, and social media have democratized the genre, allowing emerging writers to reach diverse audiences. These platforms have popularized microfiction and flash fiction, catering to readers with shorter attention spans (Sundaram 98).

Translation efforts have also played a critical role in bridging linguistic divides. Authors like Perumal Murugan and Arundhati Subramaniam have gained international recognition through

translations, bringing regional stories to a global audience. The translation of Murugan's *Seasons of the Palm* into English, for instance, has highlighted the nuanced portrayal of rural Tamil Nadu's caste dynamics (Menon 143).

Globalization has influenced thematic trends as well. Diasporic writers like Jhumpa Lahiri and Chitra Banerjee Divakaruni blend Indian and Western sensibilities, exploring themes of identity, migration, and cultural conflict. Lahiri's *A Temporary Matter* and Divakaruni's *The Mistress of Spices* exemplify this hybrid narrative style, resonating with both Indian and international audiences (Chandra 95).

Despite these advancements, challenges persist. The dominance of English-language narratives often overshadows regional literature, necessitating more robust translation and preservation efforts. Additionally, the commercialization of digital platforms can sometimes prioritize virality over literary depth, risking the homogenization of diverse voices.

Contributions of Major Authors and Socio-Political Context

The contributions of major authors have been instrumental in shaping the Indian short story. Premchand, Tagore, Chughtai, and Manto laid the foundation for modern narratives, addressing themes that remain relevant today. Their works were deeply influenced by the socio-political context of their times, from colonial oppression to Partition and post-independence nation-building.

Contemporary authors continue to innovate, drawing from India's rich cultural heritage while addressing global issues. Writers like Anjum Hasan, Megha Majumdar, and Arundhati Roy explore themes of environmentalism, political unrest, and individual agency, reflecting the complexities of modern India. Their works highlight the genre's adaptability and its capacity to engage with evolving socio-political landscapes (Sharma 65).

Conclusion:

The evolution of short stories in India reveals the remarkable adaptability of the genre, which has evolved in tandem with the country's socio-political, cultural, and historical transformations. From its roots in ancient oral traditions to its contemporary manifestation in the digital age, the Indian short story has continuously reflected and responded to the changing contours of Indian society. This paper has examined the trajectory of the short story in India, from its early fables and moral tales to the nuanced and diverse narratives of contemporary times. The genre's capacity to distill complex themes into concise and impactful narratives has made it a powerful tool for both artistic expression and social commentary.

The early roots of Indian storytelling lie in oral traditions such as the Panchatantra and Jataka tales, which imparted moral and ethical lessons through fables and allegories. These stories, marked by their universality, served as a foundation for the short story genre, influencing subsequent literary traditions. The transition to written literature, as seen in works like the Kathasaritsagara, expanded the scope of storytelling, incorporating elements of fantasy and complex narrative frames. These ancient traditions laid the groundwork for the short story's capacity to convey not only moral lessons but also the richness of Indian culture, imagination, and diversity.

The colonial period brought about a significant shift in the Indian literary landscape, with the introduction of Western literary models and the advent of the printing press. Writers like Rabindranath Tagore and Munshi Premchand played pioneering roles in shaping the modern Indian short story, using it as a means to address pressing social issues such as caste oppression, poverty, and the complexities of human relationships. Tagore's *Kabuliwala* and

Premchand's *Kafan* demonstrated the genre's potential to reflect the emotional depth of human experiences while critiquing societal injustices. These early short stories marked a departure from purely moral narratives to more complex social realism, illustrating the power of the genre as both a literary and socio-political tool.

Post-independence, the Indian short story flourished with a diversification of themes, reflecting the country's linguistic, cultural, and regional variety. Writers like R. K. Narayan, Ismat Chughtai, and Saadat Hasan Manto enriched the genre by capturing the complexities of everyday life, feminist perspectives, and the human cost of Partition. Chughtai's *Lihaaf* challenged patriarchal norms, while Manto's *Toba Tek Singh* offered a poignant commentary on the absurdity of communal violence. These authors not only explored the personal and emotional landscapes of their characters but also addressed broader societal concerns, thus cementing the short story as a vehicle for social critique and cultural exploration.

The regional diversity of India further contributed to the richness of the short story genre. Authors writing in various Indian languages brought local issues, vernacular sensibilities, and regional histories into the spotlight. Mahasweta Devi's *Draupadi* highlighted the plight of tribal communities, while Vaikom Muhammad Basheer's works captured the everyday struggles of ordinary people in Kerala. These writers brought forth stories deeply rooted in regional contexts, using the short story as a way to preserve and propagate indigenous voices and cultural narratives. The emergence of Dalit literature, represented by writers like Omprakash Valmiki and Bama, further expanded the scope of the short story by articulating the experiences of caste oppression and the resilience of marginalized communities.

In the contemporary period, the Indian short story has undergone yet another transformation, influenced by technological

advancements and globalization. Digital storytelling platforms like Terribly Tiny Tales and social media have democratized the genre, enabling a new generation of writers to reach a broader, more diverse audience. Microfiction and flash fiction, which cater to shorter attention spans, have gained prominence, reflecting the changing reading habits of contemporary audiences. The rise of these platforms has also led to a blending of genres and multimedia elements, creating new forms of storytelling that reflect the dynamic nature of contemporary society.

The globalization of Indian literature has also played a crucial role in shaping the contemporary short story. Authors like Jhumpa Lahiri and Chitra Banerjee Divakaruni have gained international recognition by addressing themes of diaspora, identity, and cultural conflict, blending Indian and Western sensibilities. Lahiri's *Interpreter of Maladies* and Divakaruni's *Mistress of Spices* exemplify this hybrid narrative style, which has resonated with both Indian and global readers. This global appeal has brought Indian short stories to a wider audience, enabling cross-cultural exchanges and fostering a greater appreciation for India's diverse literary traditions.

Despite these advancements, the genre faces challenges in the digital age. The dominance of English-language narratives in global literary discourse often risks overshadowing regional literature. Efforts to preserve and promote indigenous voices are crucial in maintaining the diversity of the Indian short story. Moreover, the commercialization of digital platforms sometimes prioritizes virality over literary depth, raising concerns about the potential homogenization of diverse voices in the literary landscape.

Future research into the evolution of Indian short stories should explore the impact of digital platforms on storytelling techniques and audience engagement. The rise of microfiction and online

communities offers new opportunities for both experimentation and the expansion of narrative forms. Additionally, the influence of globalization on Indian short stories warrants further investigation, particularly in terms of how diasporic writers navigate the intersection of global and local narratives. Exploring how Indian short stories are adapting to the challenges and opportunities of the digital age will provide valuable insights into the future trajectory of the genre.

In conclusion, the short story in India has proven to be a dynamic and versatile literary form, capable of adapting to the changing needs of society while retaining its relevance as both a creative expression and a cultural commentary. Its evolution, from ancient moral tales to contemporary digital narratives, underscores its enduring capacity to capture the complexities of the human experience. As the genre continues to evolve in response to new technologies and global trends, the short story remains a vital part of India's literary heritage, offering invaluable insights into the country's diverse cultures, histories, and social realities.

Works Cited:

Chakravarty, Radha. *Tagore's Short Stories: An Anthology*. Penguin Books, 2012.

Chakravarty, Sumit. *Tagore: A Life*. Oxford University Press, 2010.

Chandra, Sudhir. *Interpreting Diaspora Narratives: Jhumpa Lahiri and Beyond*. Oxford UP, 2015.

Gupta, Anuradha. *Mahasweta Devi: Activism and Fiction*. Orient BlackSwan, 2010.

Gupta, Shubhada. *Indian Short Stories: A Historical Overview*. Sahitya Akademi, 2015.

Kumar, Priya. *Feminist Readings of Ismat Chughtai*. Zubaan Books, 2011.

Kumar, Ramesh. *Ismat Chughtai: A Literary Biography*. National Book Trust, 2007.

Menon, Nivedita. The Literary Landscape of India. Westland, 2019.

Menon, Preeti. Regional Voices in Global Times: Indian Literature Today. Sage Publications, 2018.

Narasimhan, Shyamala. The Realism of Munshi Premchand. Macmillan, 2008.

Narasimhan, Sita. Premchand: Social Realism in Indian Fiction. Orient Black Swan, 2018.

Paranjape, Makarand. R.K. Narayan and Indian Storytelling. HarperCollins, 2001.

Sharma, Shalini. The Legacy of Panchatantra: Ancient Wisdom in Modern Times. Routledge, 2020.

Sundaram, Neha. Digital Storytelling in India: Trends and Challenges. Palgrave Macmillan, 2019.

Sundaram, R. Digital Storytelling and the Indian Short Story. Digital India Press, 2020.

Dr. Manish Chudasama

Artificial Intelligence: Transforming the World in 2025

Introduction:

Artificial Intelligence (AI) is revolutionizing how we live, work, and interact with technology. Defined as the capability of computational systems to perform tasks typically associated with human intelligence—such as learning, reasoning, problem-solving, perception, and decision-making—AI has become an integral part of modern society. As we move through 2025, AI's influence continues to expand, driving innovation across industries and reshaping the global landscape.

What Is Artificial Intelligence?

AI refers to machines and software systems that can simulate human intelligence and perform complex tasks autonomously. These systems analyze data, recognize patterns, and make decisions—often in real time—enabling them to solve problems that once required human expertise. Machine learning, a subset of AI, allows these systems to improve their performance over time by learning from new data without explicit programming.

Key Technologies Behind AI:

Several core technologies power today's AI advancements:

Machine Learning (ML): Algorithms that enable computers to learn from data and improve over time.

Natural Language Processing (NLP): Allows machines to understand and generate human language, powering chatbots and virtual assistants.

Computer Vision: Enables computers to interpret and process visual information from the world.

Custom Silicon and GPUs: Specialized hardware that accelerates AI computations, making large-scale models feasible.

Recent Trends and Breakthroughs:

In 2025, AI is experiencing several transformative trends:

Smarter, Reasoning AI Models: New large language models (LLMs) and small language models (SLMs) are capable of step-by-step reasoning, breaking complex problems into manageable parts, and adapting their approach for better accuracy.

Agentic AI: Autonomous agents are emerging that can strategize, plan, and execute tasks with minimal human intervention, blurring the lines between human and machine intelligence.

Portability and Accessibility: Smaller, efficient models now run on personal devices, democratizing access to advanced AI capabilities and reducing operational costs.

Scientific Innovation: AI is accelerating breakthroughs in fields such as drug discovery, sustainable materials, and biomolecular science, enabling researchers to solve previously intractable problems.

Applications of AI:

AI's applications are vast and growing:

Healthcare: AI assists in diagnostics, drug discovery, and personalized medicine.

Finance: Detects fraudulent transactions and automates trading.

Transportation: Powers autonomous vehicles and optimizes traffic management.

Customer Service: Virtual assistants and chatbots provide 24/7 support.

Academic Publishing: Automates peer review, checks for plagiarism, and streamlines editorial workflows.

Challenges and Considerations:

Despite its promise, AI raises important questions:

Ethics and Bias: Ensuring AI systems are fair, transparent, and free from bias is a major concern.

Security: Protecting AI systems from misuse and cyber threats is critical.

Regulation: Policymakers are working to establish guidelines that balance innovation with safety and privacy.

Conclusion:

Artificial Intelligence is no longer a futuristic concept—it is a dynamic force shaping the present and future. As AI systems become more intelligent, autonomous, and accessible, their impact will continue to grow, offering unprecedented opportunities and challenges. The coming years will be defined by how societies harness AI's potential while addressing its risks, ensuring these technologies benefit humanity as a whole.

References:

1. The 2025 AI Index Report | Stanford HAI
2. Artificial Intelligence Index Report 2025 - AWS
3. Papers with Code - Artificial Intelligence Index Report 2025
4. 2025 AAAI Report The Future of AI Research and 17 Key Areas
5. Moving Beyond Plagiarism and AI Detection: Academic Integrity in 2025

Applications of AI - JMIR AI 2025

1. <https://hai.stanford.edu/ai-index/2025-ai-index-report>
2. <https://nationalcentreforai.jiscinvolve.org/wp/2025/05/21/student-perceptions-of-ai-2025/>
3. https://hai-production.s3.amazonaws.com/files/hai_ai_index_report_2025.pdf
4. <https://packback.co/resources/blog/moving-beyond-plagiarism-and-ai-detection-academic-integrity-in-2025/>
5. <https://edtechturkiye.com/en/2025-aaai-report-the-future-of-ai-research-and-17-key-areas>

6. <https://paperswithcode.com/paper/artificial-intelligence-index-report-2025>
7. <https://ai.jmir.org/2025>
8. <https://www.educause.edu/content/2025/2025-educause-ai-landscape-study/introduction-and-key-findings>

Prof. Milin Danak

Mutual Fund: An important tool for growth of Indian Investment Market

INTRODUCTION:

With the path of time the term 'Money' has become one of the most important essentials of human being, without which belief about anything is next to terrible.

Today with the increasing human needs, extended life bridges, and huge number of prospects available to spend, just earning good is not enough; it is equally important to invest our money wisely to ensure that it is generating a good return and securing our and our family's future. Therefore, the term "investment "and investment planning are widely used these days.

Mutual fund can be introduced as the pool of money which is collected from investors and this money is invested according to their respected investment options. A mutual fund is a trust which can pool the life savings of number of investors who shares a combined financial objective. The aspect which is to be focused is that the pools of savings are invested in the manner confirming with a stated objective. Actually, the joint ownership of the fund is 'Mutual'; a mutual fund is created when investors put their money together. It is, therefore, a pool of investor's fund.

The term "Mutual fund" means that the contributors contribute money to the pool and apart from contributing the money; they also get a good benefit from that pool. So, the pool of funds which is held mutually by the investors or contributors is Mutual Fund. In Fact, the mutual fund is a kind of business to invest the funds and those funds are collected on demand of the investors who created the pool.

KEYWORDS: *Growth, Investment, Money market, Fund*

STUDY OF THE ARTICLE:

The source of mutual fund industry in India is with the introduction of the concept of mutual fund by the Unit Trust of India in the year 1963. Though primarily the growth was slow, but it picked up the pace from the year 1987 when non-UTI players entered the industry and enhanced further from 2012 onwards. In the past era, Indian mutual fund industry had seen a remarkable expansion, both qualities wise as well as quantity wise.

The main cause for the poor growth of the mutual fund industry in India in the past was that the concept was new to the country. Major sections of investors belonging to India were not much aware about the concept. Therefore; it was the most important concern of all mutual fund companies, to market the product correctly well-informed of selling. This work was began in last few years.

The Mutual Fund industry can be largely put into five phases according to the development of the sector. First Phase during the era 1964-1987; Second Phase during the era 1987-1993 (Entry of Public Sector Funds); Third Phase during the era 1993-2003 (Emergence of Private Sector Funds); Fourth phase during the era February 2003-April 2014; Fifth phase since May- 2014.

THE CONCEPT OF MUTUAL FUNDS:

Mutual funds pool money from many investors and invest it in the stocks, bonds and other assets. The shared money is invested by the money managers in the certain types of investments which are expressed in the prospectus of the fund. If the money is invested in stocks, the fund is known as the stock fund. If it is invested in bonds, the fund is known as the bond fund. If the money is invested in stocks and bonds both, it is a hybrid mutual fund. When invested in mutual funds, the investors maintain shares in the fund in proportion to their investment in the fund.

Mutual fund investors are like shareholders and they own the funds. In other words, the money in the mutual fund goes to the investors and no body else. Mutual fund offers various range of investments objective, each equivalent to certain point in the risk-return matrix.

One can make money from a mutual fund in three ways -:

a. Income is earned from dividends on stocks and interest on bonds. A fund pays out nearly all income it receives over the year to fund owners in the form of a distribution.

b.If the fund sells securities that have increased in price, the fund has the capital gain.

c.If the fund holding increase in price but are not sold by the fund manager, the fund's units increase in price.

STRUCTURE OF INDIAN MUTUAL FUND INDUSTRY:

The Indian Mutual Fund industry follows a 3 tier structure as reviewed below:-

- PROMOTER- Any project needs to have a promoter, one who initiates, establishes and promotes the project and works towards achieving the goals. In case of the mutual fund, promoter is known as the sponsor and it represents the first layer in mutual fund structure.

- SPONSER- A Sponsor must approach SEBI to seek permission for establishing up a mutual fund. Once SEBI agrees to the inception, a Public Trust is formed under the Indian Trust Act, 1882 and is registered with SEBI.

Sponsor then appoints the trustees, custodian and the AMC with the approval of SEBI and in accordance with the SEBI (Mutual Funds) regulations.

MARGINS ON INVESTMENTS FOR MUTUAL FUNDS:

The SEBI (Mutual Funds) Regulations, 1996 specifies the restrictions on investments for mutual funds. The important ones

are explained below:

- Every mutual fund shall buy and sells securities based on deliveries and shall in all the cases of purchases, take delivery of relevant securities and in all the cases of sale, deliver the securities. Under revised norms, short selling of securities and stock lending and borrowing is allowed, and mutual funds can mutual funds can enter into derivatives transactions in a recognized stock exchange subject to framework relating to short selling securities lending and borrowing specified by the Board.

- No mutual scheme shall invest more than 10% of its NAV in the equity shares or equity related instruments of any company. Provided that the limit of 10% shall be not applicable for investments in index fund or sector or industry specific scheme.

- A mutual fund shall not invest more than 5% of its NAV in the unlisted equity shares or equity related instruments in case of open-ended scheme and 10% of its NAV in case of closed ended scheme.

- No mutual fund under all its schemes should own more than 10% of any company's paid up capital carrying voting rights.

- A mutual fund should not invest more than 10% of its NAV in debt instruments comprising money market instruments and non-money market instruments issued by the single issuer, which are rated not below investment grade by a credit rating agency authorized to carry out such an activity under the Act. Such investments limits may be extended to 12% of the NAV of the scheme with the prior approval of the Board of Trustees and Board of AMC.

- A mutual fund scheme shall not invest more than 10% of its NAV in

unrated debt instruments issued by a single issuer and the total investments in such

instruments in such instruments shall not exceed 25% of the NAV of the scheme.

- A mutual fund scheme shall not invest more than 5% of its net asset value in units of a single issuer of alternative securities (like Real Estate Investment Trust etc.) and the total investment in such investments shall not exceed 10% of the NAV of the scheme.

- A scheme may invest in another scheme under the same asset management company or any other mutual fund without charging any fees, if aggregate in inter scheme investment made by all scheme under the same management or in schemes under the management of any other asset management company shall not exceed 5% of the net asset value of the mutual fund.

- Wherever investments are intended to be of long-term nature, mutual funds shall get the securities purchased or transferred in the name of the mutual fund on the account of the concerned scheme.

- Pending positioning of funds of a scheme in terms of investment objectives of the schemes, a mutual fund may invest them in short term deposits of schedule commercial banks, subject to such Guidelines as may be specified by the Board.

RIGHTS OF UNIT HOLDERS OF MUTUAL FUND:

According to the SEBI (Mutual Fund) Regulations, every mutual fund investor enjoys some rights.

Rights of unit holders in mutual funds-

1. In case of SIP the statements of accounts to be sent to the investors within 10 business days of initial transaction. However, for all ongoing transactions the fund house has to send the statement of account on a quarterly basis.
2. On the specific request made by the investor for the statement of accounts, it needs to be sent to the investors within 5 business days without any charges.
3. If mandated by the investor, soft copy of the statement accounts

shall be e-mailed to him on a monthly basis.

4. Mutual fund need to send investors their scheme-wise annual report, or abridged summary reports on registered e-mail address. If no email address is available then they need to send a physical copy to the registered postal address of the investor.
5. Mutual fund needs to process redemption or repurchase request of investors within 10 business days. If there is any delay then they are liable to pay a penal interest on the proceeds, at a rate specified by the SEBI from time to time.
6. Dividend warrants needs to be dispatched to the investors within 30 days of declaration.
7. NAV of all mutual fund schemes has to be published daily in at least 2 newspapers.
8. Investors can appoint up to 3 nominees in their mutual fund investments and can also mention % distribution among them in case of demise of the investor. If % distribution is not mentioned then equal distribution will be among all nominees.

DISADVANTAGES TO THE INVESTORS RIGHTS:

1. Investors cannot sue the trust, as they are not distinct from the trust, which is one registered owner of their funds.
2. Investments cannot be compensated if the performance of the fund is below the expectations. Investors have to fully bear the risks associated with the scheme.
3. There are no legal remedies to a prospective investor. In order to enjoy any of the above rights, one must be a registered investor in the fund.

Classification of mutual funds on the basis of nature -

- 1) Equity funds
- 2) Debt funds
- 3) Money market funds

4) Hybrid funds

- **Equity Funds:** As the name indicates, these mutual fund schemes primarily invest on equity stocks i.e., shares of companies traded on the stock exchanges. Equity funds can be further divided into Diversified and Sector equity funds, Mid Cap Funds, Small cap funds, Index funds, Specific funds, ELSS Tax Saving schemes, and many more.
- **Debt Funds:** As the name indicates, these mutual fund schemes primarily invest in debt instruments i.e., company debentures, government bonds and other fixed income instruments. As compared to equity funds, debt funds carry lower risk and offer lower returns. Debt funds can be further divided into short and long-term debt funds, gilt funds etc.
- **Money Market Funds:** These funds invest only in money market instruments i.e., only liquid instruments like Treasury Bills, Commercial Papers, Commercial Bills or any other instruments specified by RBI. Money market schemes are also known as liquid schemes. These funds have a lock-in period of 15 days. Till recently, the RBI regulated money market funds, but they now come under the purview of SEBI. Money market funds are considered safe investments for those looking to park surplus funds for immediate but moderate returns.
- **Hybrid Funds:** Hybrid funds invest in a mix of equity and debt instruments. Hybrid schemes thus aim to strike a balance between the high returns of equity and better safety of debt funds. They can either be equity oriented or debt oriented mutual funds. If a fund invests minimum 65% in equities then it is called equity- oriented scheme and if it invests less than 65% in equities then it is called debt-oriented schemes. As we know that the hybrid mutual funds carry a combination of equity and debt funds so now, we will be terminating our

chapter with the discussion of equity and debt mutual funds. The basic concept of hybrid funds is to provide investors a product in mutual fund that combines both growth and income objectives, by investing both stocks (for growth) or bonds (for income). These kind of diversified holdings ensure that these funds will manage fall in the stock market without too much of a loss on investor's pocket the flip side balanced mutual funds will usually increase less than all-stock fund during a bull market or boom in market.

INVESTMENT PATTERN OF HYBRID MUTUAL FUND:

The aim of hybrid mutual funds is to provide both growth and regular income as such schemes invest both in equities and fixed income securities in the proportion indicated in their offer documents. They generally invest 65-70 percent in equity and 30-35 percent in debt instruments. These funds are also affected because of fluctuation in share prices in the stock markets. However NAVs of such funds are likely to be less volatile compared to pure equity funds. These are appropriate for investors looking for moderate growth. Every AMC, who has hybrid mutual funds, has variation in portfolio of product.

- **Equity Market Funds:** The equity market is the market for the trading equity instruments. Stocks are securities that are a claim on the earnings and assets of a corporation. An example of an equity would be common stocks shares, such as those traded on The Bombay Stock Exchange (BSE) and other listed stock exchanges. Now we shall be discussing about the importance aspects of the Equity marketing funds.
- **Diversified and Sector equity funds:** The type of fund mainly invests in stocks of various listed companies. It does not concentrate on a particular sector .They may be less/ more

researched shares, if less so they are high risk in nature, if more so they are expected to perform better in future. The portfolio includes only those companies that fulfill these criteria it would be specific sector funds. It may be funds invest in companies which generate high dividend or opportunity funds.

- **Mid cap funds:** Mid cap funds invest in intermediate type of companies (i.e., the companies which are neither very high leveled nor very low leveled) which are capable to turn into large companies. Hence two cases arise. If they become large companies, investors will be very rich and as If the companies fail to live up to the promise, investors may have to stomach losses. Therefore, mid cap schemes are risky and can be extremely volatile. But they are also able to offer extra returns in order to compensate for the higher which an individual is taking.
- **Small cap fund:** These kind of schemes are meant for the equity investors who can bear a lot of volatility and risk. Small cap mutual fund schemes are quite risky. Although they can be beaten down remarkably in a sharp fall in the stock market or on the slightest bout of volatility. But small cap mutual fund schemes also have the capacity to offer superior returns over a long period just because small cap schemes bet on small companies with a huge growth potential. Whenever a small company turns into very large company, then the shares of the company would appreciate number of times. Therefore, small cap stock can be the coveted multi baggers every investor dreams of owning.
- **Index Fund:** An index fund is an investment fund that attempts to reproduce the performance of a given index of stocks or some other investment type. That comprises of bonds or even a narrow subset of a financial market, say, small-cap biotech

companies. We can also define index fund a type of mutual fund with a portfolio build to track the components of a financial market index, such as the Standard & Poor's 500 Index (S&P 500). This kind of fund also provide broad market exposure, low operating expenses and low portfolio turnover.

- **Specific funds:** Sector-specific funds are considered to be riskier from diversified funds in comparison. Since these kinds of funds take exposure in a single sector, so the level of risk involved increases gradually. Their performance usually gives support to performance of the sector in which they are investing. As the exposure is not broad based, therefore it carries a high degree of risk.
- **Equity Linked Saving Scheme (ELSS):** An Equity Linked Savings Scheme (ELSS) is a kind of tax saving scheme and it is an open- ended Equity Mutual Fund that doesn't let an individual to save the taxes, but it provides an opportunity to grow your money. It qualifies for tax exemptions under section (u/s) 80C of the Indian Income Tax Act. This Equity Linked Saving Scheme (ELSS) or tax saving/planning mutual fund scheme is the best way to save taxes. Investments in ELSS funds qualify for tax deductions of up to Rs 1.5 lakh under Section 80C of the Income Tax Act.
- **Debt Funds:** A debt fund is a kind of pool of investment, similar to a mutual fund or exchange-traded fund, in which core holdings are fixed income investments. This fund may invest in terms of short-term or long-term bonds, securitized products, money market instruments or floating rate debt. If we compare debt fund and equity fund in aspect of fee ratio so we came to a consequence that ratios on debt funds are usually lower, on average, when compared to equity funds because the overall management costs are lower.

ADVANTAGE OF THE STUDY:

Currently there are a lot of investment paths available in the financial market for an investor with an investable surplus. It is very tough for an individual choose particular investment paths. One can invest in Bank Deposits, Corporate Debentures, and Bonds where there is low risk but low return. An individual may invest in Stock of companies where the risk is high and the earnings are also consistently high. The recent movements in the Stock Market had already shown that an average retail investor always lost with periodic bearish inclines. Mutual fund industry has seen a lot of changes in past few years with multinational companies approaching into the country India, fetching in their professional expertise in managing funds worldwide. In the past few months there has been a consolidation segment going on in the mutual fund industry in India. Now investors have a varied range of Schemes to choose from depending on their individual profiles. This study will also be pledging about the aids of mutual funds to investors.

REFERENCES:

- (1) https://www.sebi.gov.in/sebi_data/DRG_Study/OpportunitiesChallenges.pdf
- (2) <https://www.mutualfundindia.com/>
- (3) <https://www.amfiindia.com/investor-corner/knowledge-center/types-of-mutual-fund-schemes.html>
- (4) https://www.sebi.gov.in/sebi_data/faqfiles/may-2017/1494501305219.pdf

Prof. Parashar Dave

ICT as a Compound for Origination: Redesigning Higher Education in India

Introduction

Information and Communication Technologies (ICTs) are referred to as the varied collection of technological kit and possessions which are made use of to communicate. They are also made usage of to generate, distribute, collect information. ICT is a force that has changed many characteristics of the way we live. Information and Communication Technologies consist of the hardware, software, networks, and media for collection, storage, processing, transmission and presentation of information as well as related services. ICTs can be divided into two parts, Information and Communication Infrastructure (ICI) which refers to physical telecommunications systems and networks and the services that use those and Information Technology (IT) that refers to the hardware and software of information collection, storage, processing, and presentation. Information technology can be simply defined as the communication of human and machine which under human's control gathers data and spreads information.

Key words: Information and Communication Technology, Higher education, Communication

Objectives:

The main objective of such a system is to provide information to its user. To achieve this, data must be evaluated, analysed and processed to produce meaningful and useful information. In the field of education, information technology is widely used. Higher education systems have grown exponentially in the last five eras to meet the demands of quality education for all. This aspect has

further grew energy due to swift advancements in Information and Communication Technology (ICT). The last two decades have viewed the inclusion of progresses in ICTs in higher education systems around the world. The speedy development of Information and Communication Technology (ICT), particularly the Internet, is one of the most captivating marvels characterizing the Information Age.

About the topic:

ICT powers our access to information, enables new forms of communication, and serves many on-line services in the scopes of commerce, culture, entertainment and education. ICTs also allow for the creation of digital resources like digital libraries where the students, teachers and professionals can access research material and course material from any place at any time. Such amenities allow the networking of academics and researchers and hence allocation of scholarly material and leads to quality improvement in teaching and learning. Ensuring universal service and access to information and communication technology is a top national objective in many countries. Allocation of knowledge, which is one of the foundations of learning, is among the most fundamental social achievements of human beings. Building strong relationships with students is something that frequently explains why faculty takes preference in the challenge of working at a small university. The concept of affecting the traditional classroom of desks, notebooks, pencils, and blackboard to an online forum of computers, software, and internet intimidates many teachers who are accustomed to the face-to-face interaction of the traditional classroom. In view of ICT, education can be classified in three main categories:

1) E-Learning or Electronic Learning is a general term used to refer to computer-enhanced learning. It is also known as online learning. Distance education provided the base for e-learning's

development. It overcomes timing, attendance and travel difficulties.

E-learning has the following advantages-

- Eliminating time and geographical hurdles in education for learners as well as teachers.
- Boosted group teamwork made possible via ICT.
- New educational approaches can be used.
- It offers the blend of education while balancing family and work life.
- It enhances the international measurement of educational services.

2) Mixed Learning Blended Learning is the combination of multiple approaches to learning.

Online Collaborative Learning involves interaction between learners and faculty members through the web; this interaction can occur in one of the following modes: Synchronous interaction: Synchronous, means 'at the same time', it involves interacting with a faculty member and other learners via the web in real time using technologies such as virtual classrooms.

Asynchronous means 'un-even time'; it enables learners to interact with their colleagues and faculty member at their own convenience, such as interacting through email.

3) Distance Learning In order to increase the access to higher education and improving its reach to the remotest parts of the country, contribution of open and distance learning facilities is on the increase. It is a type of education, where students work on their own at home or at the office and communicate with faculty and other students via e-mail, electronic forums, videoconferencing, chat rooms, instant messaging and other forms of computer-based communication. It is also known as open learning.

Most distance learning programs include a computer based training system and communications tools to produce a vital

classroom. Because the Internet and World Wide Web are accessible from virtually all computer platforms, they serve as the foundation for many distance learning systems. Need For the Study To create ICT-enabled teaching and learning environments, it is also necessary to provide ICT training for teachers. Teachers need to know about ICT and about what ICT can provide. They also need to be able to critically evaluate and discriminate what (technological) resource to use and whether one should be used at all. They need to be able to understand conceptually and in pedagogically appropriate ways, how, where and why to use computer related technologies. Thus, it is clear that teachers need competencies for successful instructional use of ICT. Today's generation may be able to enjoy better educational facilities if, the technologies behind the concept of Information and Communication Technology are appropriately integrated in the educational process. Importance of ICT in Various Fields of Higher Education The application of ICTs as a tool for effective enhancement of learning, teaching and education management covers the entire spectrum of education from early childhood development, primary, secondary to higher education. Technology is about the ways things are done; the processes, tools and techniques that alter human activity. ICT is about the new ways in which people can communicate, inquire, make decisions and solve problems.

ICTs can improve the quality of Higher Education in a number of ways: By augmenting student enthusiasm and commitment, by making possible the acquirement of fundamental skills and by improving teacher training.

Tools of ICT commonly used in higher education are Audio equipments, Video equipments , Audio-visual gadgets, Projection tools , ICTs are also tools which enable and bring about transformation which, when used properly, can encourage the shift

an environment which is learner-centred. ICTs which can be in the form of videos, television and also computer multi-media software, that merges sound, transcripts and multi coloured moving imagery, can be made use of so as to make available stimulating, thought provoking and reliable content that will keep the student interested in the learning process.

Higher education plays a pivotal role in the development of a country, as it is viewed as a powerful means to build knowledge based society. In India, higher education imparted by universities is facing challenges in terms of Access, Equity and Quality. The Indian Higher Education System has established itself as the largest system in the world in terms of number of institutions. The main governing body at the tertiary level is the University Grants Commission, which enforces its standards, advises the government, and helps to coordinate between the centre and the state.

ICT in Research Applications of ICTs are particularly controlling and undisputable in higher education's research function.

- a) Communication links make it possible for research teams to be spread across the world instead of concentrated in a single institution.
- b) The combination of communications and Digital /Elibraries is equalizing access to academic resources, greatly enriching research possibilities for smaller institutions and those outside the big cities.
- c) Another important dimension of ICTs in research is the use of online full text databases and online research libraries/virtual libraries which are the direct outcome of the growth in telecommunications networks and technology. These databases and libraries provide researchers with online access to the contents of hundreds of thousands of books from

major publishing houses, research reports, and peer reviewed articles in electronic journals.

- d) The application of ICTs in academic research has grown steadily in the past 10 to 15 years in both developing and developed countries, although there are wide variations in usage both within and between countries and regions.
- e) The most straightforward use of ICTs in research is in data processing. The unprecedented growth in bandwidth and computing power provide opportunities for analyzing/processing huge amounts of data and performing complex computations on them in a manner that is extremely fast, accurate and reliable. Computer data processing not only frees researchers from the cumbersome task of manually analyzing data but more importantly facilitates quick and accurate analysis of huge amounts of data. ICT in Teaching - Learning ICT contributes significantly to the classroom teaching - learning process as it helps the teacher to motivate the learners and to make the teaching- learning process more dynamic. ICT can help the teachers to evaluate the learners progress. It renews the learners' enthusiasm because it develops the ability of self-learning. It makes learning experience more effective through its various products. The learners can interact with the teachers, peers, and experts on various issues outside the classroom. It is too early to say whether the role of ICTs in the teaching function of higher education is truly transformative, or whether it is simply a repackaging of previous pedagogy. ICTs are a potentially powerful tool for extending educational opportunities, both formal and non-formal, to previously underserved constituencies— scattered and rural populations, groups traditionally excluded from education due to cultural or social reasons such as ethnic minorities, girls and women,

persons with disabilities, and the elderly, as well as all others who for reasons of cost or because of time constraints are unable to enroll on campus. ICTs make possible asynchronous learning, or learning characterized by a time lag between the delivery of instruction and its reception by learners. Online course materials, for example, may be accessed 24 hours a day, 7 days a week. Teachers and learners no longer have to rely solely on printed books and other materials in physical media housed in libraries (and available in limited quantities) for their educational needs. With the Internet and the World Wide Web, a wealth of learning materials in almost every subject and in a variety of media can now be accessed from anywhere at any time of the day and by an unlimited number of people. Effectiveness, cost, equity, and sustainability are four broad intertwined issues which must be addressed when considering the overall impact of the use of ICTs in education. The educational effectiveness of ICTs depends on how they are used and for what purpose. The growth of mass higher education has made large classes an endemic feature of several courses at higher education institutions. Large class sizes make it difficult for teachers to employ interactive teaching strategies or to gain insight into the difficulties experienced by students. Large classes pose problems for all students but students who are under-prepared are particularly affected. It is in these contexts that provide useful opportunities for educational technologies. ICT in Administration/Management of Higher Education ICTs are used for -Admissions, student flow, personnel, staff development, Storage and analysis of data, Policy making, Curriculum preparation, Keeping record, Online courses, Online admission, Online Examination, Online payment, Online publishing of results etc.

Benefits of ICT:

1. It motivates learners through hands-on activity, visual representations and improved modes of presentation;
2. Provides in depth understanding of the subject matter.
3. Equalizes individual differences and has particularly dramatic effects for students with special needs; - Facilitates self-pacing with increased capacities to deal with individual learning styles as students can work at the pace and intensity suitable to their needs;
4. Encourages use of peer coaching and peer reviews;
5. Develops communication skills and awareness of different audiences;
6. Has impact on resource-based learning and access to real world information through the Web;
7. Encourages independent learning and individual preferences for process, layout, style and format;
8. Gives students more control;
9. Allows students to produce high quality multimedia products;
10. Changes teacher practices, planning tools and assessment rubrics;
11. Higher-quality of education and new-ways of interaction.
12. High quality, cost effective professional development in the workplace,
13. Developing of a new learning culture,
14. Sharing of costs and of training time with the employees,

Conclusion

The increasing use of information and communication technologies has brought changes to teaching and learning at all levels of higher education systems leading to quality enhancements. Traditional forms of teaching and learning are increasingly being converted to online and virtual environments. There are endless

possibilities with the integration of ICT in the education system. ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education. A new era of education has been started which necessarily demands a new role of teacher, pupils and education system. In the era of ICT, it will be very difficult for India to cross the digital divide, if concerted efforts are not made to promote ICT education. One of the strategies to be adopted in this regard is the production of teachers who have developed competencies for the successful instructional use of ICT in education. Those teachers are called 21st century teachers who will possess the technological, pedagogical, and social competencies in them and they will shape the personality of their pupils on constructivist level. Thus ICT refers to the integration of computing technology and communication. It allows us to get information and to communicate with each other or to have an effect on the environment using electronic or digital equipment.

References:

- https://www.education.gov.in/ict_overview
- https://dsel.education.gov.in/sites/default/files/1Framework_for%20ICT.pdf

A Review Quality Control

Introduction:

It is very easy to understand that that primary goal of any producer is to see that the products manufactured by him should be acceptable to the customers. Once particular product becomes acceptable to the customers has to be vigilant about maintaining the same standard of quality. In statically quality control, the term quality does not mean the best one, but it is related to some specified standards. Before starting manufacturing a product a manufacturer always decides certain standards of his products by keeping in mind the customer's likings, the resources available, the cost etc. and if the product satisfies the predetermined standards, it can be said that the quality is maintained. This does not mean that products of better quality cannot be produced. If products of better quality are to be manufactured, then cost will increase and the customers may not afford them. Thus, in short predetermined standards of product is called quality. Hence, it is advisable to maintain the consistency in quality standards. The need for quality control arises because in any repetitive process a certain amount of variability is inevitable. These variations should be considered serious and their causes should be detected and removed. The main purpose of SQC Process Control is to separate out these two types of causes of variations.

Key words: Quality, Manufacturing process, Quality control

DIFFERENCES IN QUALITY:

If any two products are examined from a production process, they can not be identical in all respects. Some sort of variation in

the two items is bound to be there. In fact it is an integral part of any manufacturing process. If any two screws are taken from the production of a factory it is never possible that they are equal in all respects. There is bound to be a minute difference either in the length or in the diameter of the screws. This difference in the characteristic of a product is known as variation. If two products manufactured on the same machine by the same operator and under similar conditions are closely examined, we will find some difference in the two. If efforts are made to search for the causes of these variations, many times it is in vain. These variations are inherent in the process itself and it will be mere waste of time and money if we try to search out the causes of such variations. At times the variations may be due to the substandard quality of raw material, carelessness on the part of operators, faults in the machinery system etc. The causes of variations due to these factors can be traced out and the quality of the products can be improved. The variations in the quality of products can therefore be divided under the following two heads:

- (i) Variations due to chance causes
- (ii) Variations due to assignable causes.

(i) VARIATIONS DUE TO CHANCE CAUSES:

Sometimes, the variations in the quality of products may not be due to an defect in the machine, carelessness on the part of operators etc. but occur due to chance. These variations result from many minor causes and behave in a random manner. If from a factory producing screws of 1" length, Some screws are taken and their lengths are carefully measured, we will find that all the screws are not of exactly 1" length. One or two screws may be of length 0.99", while some of them may be of length 1.01". The variations in the lengths of screws are generally not due to any specific causes. All the screws are produced on the same machine, by the same

operator and under similar conditions still however such minor variations in the length of screws are bound to be there. These variations are due to the combined influence of several minor causes of variations. These variations behave in a random fashion and they become an integral part of any manufacturing process. The variations due to these complex set of causes are negligible and also are inevitable. These variations are due to chance causes. The variations due to chance causes follow a definite statistical law. There is no way in which they can be completely eliminated. Even if these variations are present, in the process, the process is said to be under the state of statistical control.

(ii) VARIATIONS DUE TO ASSIGNABLE CAUSES:

Sometimes, we observe significant variations in the products manufactured by a production process. If it is desired to manufacture screws of 1" length and on inspection, some screws are found to be of length 1.2" or 0.8", then these variations cannot be regarded as merely due to chance. These variations may be due to some non-random causes like improper machine setting, inexperienced operators, inferior raw materials etc. The variations due to these causes, are known as assignable variations. The variations due to assignable causes are serious in nature and they cannot be overlooked. The causes of these variations should be detected and should be removed.

We shall now discuss about different assignable cause of variations.

● Difference in the quality of raw material:

In any manufacturing process the changes in the quality of the raw material result into the changes in the quality of the products. In textile industry when cotton of substandard quality is used, then the quality of the cloth suffers. Similarly, if the copper of low quality is used, the wires manufactured will not be of good

quality. The variation due to inferior quality of raw material can be called assignable variation. The causes of such variations can be detected, removed and the quality can be improved.

- **Difference in machines:**

We know that in any manufacturing process the same type of product is manufactured by number of different machines. Some machines may be very old while some may be quite new. It is obvious that products from a new machine will be better than those from an old one. Hence, there will be variations in the products when they are manufactured by different machines. The variations in the products due to difference in machines are regarded as significant variations and they can be found out. These variations are due to assignable causes.

- **Difference in operators:**

Generally, the same machine is used by different operators. Some of them may be highly skilled and efficient while some may be untrained and inefficient. Because of the differences among operators the quality of the products can also suffer. Such variations are also due to assignable causes. These causes of variations can be found out and removed and the quality can be improved.

- **Difference of time:**

The production in most of the industries is carried out in different shifts. It is quite obvious that the workers in the morning shift are fresh and do their work more enthusiastically, while those in the night shift may be tired and less enthusiastic. The quality of the products may not be the same in two different shifts. Even in the same shift, the same worker may be more attentive in his work in the beginning of the day than at the end of the day. The variations in the quality can also be due to this factor. Production in textile industry can also be affected by weather condition. The quality of the yarn is better in the monsoon than in other seasons. Workers

are found to be more active in winter than in summer. There can be variations in the quality because of seasons. Changes in time can thus be considered assignable causes of variations in quality.

Thus, there are two types of causes of variations in any manufacturing process. The main purpose of SQC is to derive statistical methods for separating out assignable causes of variations from chance causes. The statistical technique used for this purpose is control chart analysis.

REFERENCE BOOKS :

<https://www.mospi.gov.in/>

<https://library.niti.gov.in/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblinumber=9278>

<https://www.itl.nist.gov/div898/handbook/pmc/section1/pmc11.htm>

Extreme Weather and the Human Psyche: A Psychological Perspective

Weather is typically discussed in terms of temperature, humidity, or rainfall, it also deeply influences something far less visible but profoundly important—the human mind. From elevated anxiety during storms to aggression under a blazing sun, psychologists have long been interested in how environmental conditions shape mental states, behaviours, and emotional well-being. This article explores how extreme weather affects mental health, stress response, and even behaviour like aggression or criminal activity—grounded in psychological principles and supported by emerging research.

1. Environmental Psychology and Weather-Induced Mental States

Environmental psychology studies the relationship between people and their physical surroundings, including the natural environment. Extreme weather, as a form of environmental stressor, can disrupt emotional regulation, decision-making, and interpersonal dynamics.

Heat as a Psychological Stress:

Long term heat exposure is associated with increased arousal, a state where the nervous system becomes more alert or stressed. According to the General Adaptation Syndrome (GAS) model, any stressor—including extreme heat—pushes the body through stages of alarm, resistance, and, if prolonged, exhaustion. This can lead to:

- Reduced emotional tolerance
- Aggression and irritability

- Fatigue and cognitive impairment

Psychological studies suggest that higher body temperature can lead to more impulsive decision-making and lowered executive function—the part of the brain responsible for self-control and planning.

2. Natural Disasters and Trauma Psychology

Natural disasters such as cyclone, wildfires, and floods are often traumatic experiences that can result in long-term psychological consequences. According to the Diathesis-Stress Model, individuals with a genetic or psychological predisposition may develop disorders like PTSD when exposed to severe stressors.

Psychological effects of disaster exposure include:

- Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD)
- Acute Stress Disorder
- Anxiety and depressive episodes
- Survivor's guilt
- Substance abuse as a coping mechanism

Additionally, the Learned Helplessness Theory (Seligman) may explain why some disaster survivors experience passivity or depression—they feel powerless in the face of uncontrollable events.

3. Isolation and Seasonal Affective Patterns

In extreme cold or prolonged darkness, people are more likely to experience Seasonal Affective Disorder (SAD), a type of depression linked to reduced sunlight and disrupted circadian rhythms.

From a biopsychosocial perspective, SAD arises due to:

- Biological: Decreased serotonin and melatonin regulation
- Psychological: Cognitive shifts toward hopelessness or low motivation

- **Social:** Reduced interaction and increased isolation Cognitive Behavioural Therapy (CBT) is one of the most effective treatments, helping individuals challenge negative thought patterns that emerge during darker seasons.

4. Extreme Weather and Crime: The Behavioural Link

From a psychological standpoint, heat-related violence can be explained through several behavioural and cognitive theories:

The Heat Hypothesis:

Research supports the Heat Hypothesis, which suggests that hotter temperatures increase aggression due to heightened physiological arousal. Studies from social psychology show that people misattribute their internal discomfort to others, increasing the likelihood of interpersonal conflict.

Heat and Aggression:

It is generally believed that a person feels embarrassed and becomes aggressive when there is more heat on summer days. Robert and Barron (1970) research also shows the temperature and aggression belonging to.

Empirical Evidence:

- Laboratory studies have shown that participants in hotter rooms are more likely to administer harsher punishments to others.
- Real-world data links rising temperatures with spikes in assaults, domestic violence, and even homicide, particularly in urban environments.
- In line with Routine Activity Theory, hot weather brings more people into public spaces—raising the chance of conflict or criminal opportunity.
- Humidity exacerbates physical discomfort, reducing patience and increasing susceptibility to irritability and frustration.

5. Individual Differences: Why Reactions Vary?

Not all individuals respond the same way to extreme weather.

Psychological responses are influenced by:

- Personality traits (e.g., neuroticism is linked with stronger negative emotional reactions)
- Resilience and coping mechanisms
- Cultural conditioning and prior experiences
- Access to psychological support and resources

According to Transactional Stress Theory (Lazarus & Folkman), it's not just the event but how the individual appraises and copes with the weather that determines its psychological impact.

Climate-Informed Mental Health As climate patterns become more unpredictable, weather- related psychological distress is likely to rise. Psychologists, urban planners, and healthcare providers must work together to create systems that address not just physical, but also emotional climate resilience.

Actionable solutions include:

- Integrating climate trauma counselling in disaster response teams
- Making mental health care more accessible during heatwaves and cold snaps
- Educating communities on stress-coping techniques and emotional first aid
- Promoting climate-adaptive behaviours and community- based support

Conclusion:

Weather might be out of our control, but how we understand, prepare for, and mentally respond to it can make all the difference. Various psychological therapies like CBT, Catharsis, social learning approach etc. helps healing, resilience, and sustainable well-being.

